

Miloš Ivančič

PREKOMORCI

Zgodbe o odisejadi Primorcev in Istranov

Miloš Ivančič

Prekomorci

Zgodbe o odisejadi Primorcev in Istranov

Dopolnjena spletna izdaja

Koper, 2023

Ta knjiga nima nobenih ambicij znanstvene raziskave, je le plod mojega dolgoletnega novinarskega raziskovalnega dela. Med svojim uredniškim vodenjem in razvijanjem slovenskega programa Radia Koper sem namreč posnel pogovore z več tisoč ljudmi in pripravil več kot petsto daljših oddaj o naših primorskih krajih in ljudeh z obeh strani meje. Sedaj, po poskusih nekaterih, ki želijo spremeniti našo zgodovino in oblatiti naše svobodoljubne in uporne prednike, pa je prišel čas, da povem resnico, kot so jo naši primorski ljudje doživeli in preživeli. In to na preprost, poljuden način, primeren tudi za tiste, ki kaj zahtevnejšega ne berejo, ali pa samo to, kar jih pritegne na televizijskem ekranu.

To sproščenost pripovedi pa postavljam na dve trdni obmorski skali, ki temeljita na množici dokumentarnih knjig o prekomorcih, ki jih je napisal Albert Klun ob spodbudi in pomoči Srečka Vilharja ter drugih tovarišev, in na arhivu prekomorskih brigad, ki ga skrbno hrani Pokrajinski arhiv Koper, pri tem pa mi je vso pomoč nudila njegova direktorica mag. Nada Čibej.

Predvsem pa: Hvala mojim intervjuvancem!

Avtor

KAZALO VSEBINE

PRIMORSKI PREKOMORCI	5	Minometalski bataljon	155
Še smo živi	16	Prekomorske letalske enote	157
Uporna Primorska	18	Mornarji prekomorci	159
Posebni bataljoni	28	Slavs company	161
Vroča Afrika	32	Druge in pomožne enote	164
Kapitulacija fašistične Italije	42	Pevski zbor Srečka Kosovela	166
Prve enote NOVJ na Bližnjem vzhodu	48	SPREMNA BESEDA	172
Albert Klun	50	Prekomorske brigade v gradivu Pokrajinskega arhiva Koper	172
Drago Slavec	63	Le brigate d'oltremare nei materiali dell'Archivio provinciale di Capodistria	180
Danilo Škorja	67	VIRI TEKSTOV IN	
Ivan Sluga	74	FOTOGRAFIJ:	186
Karlo Guštin	78	SEZNAM INTERVJUJEV OZ. ODDAJ - TEMELJNIH VIROV	187
Feliks Košuta	82		
PREKOMORSKA PESEM	87		
Dominik Gregorič	88		
Polde Černigoj in Bojan Bizjak	92		
Ivan Silič	96		
Oskar Kjuder	103		
Višje sile	117		
Miro Kocjan	121		
Ciril Kobal	127		
PREKOMORSKE BRIGADE	135		
Prva prekomorska brigada	139		
Druga prekomorska brigada	143		
Tretja prekomorska brigada	143		
Četrta prekomorska brigada	145		
Peta prekomorska brigada	147		
Druge prekomorske enote	149		
Tankovske brigade	150		

PRIMORSKI PREKOMORCI

*Kdo pa so ti mladi fantje,
ki korakajo skoz' vas,
kdo pa so ti mladi fantje,
ki jim tak žari obraz?*

To so naši borci prekomorci, ki gredo skozi Kočevje proti svojemu Trstu, Gorici, Istri, Primorski ... Prekomorci so, ker so prišli osvobajati svoje kraje z druge strani morja, kjer so bili v drugi svetovni vojni namenjeni za topovsko meso, sedaj pa so tisti junaki, ki s težkimi topovi, tanki in letali bijejo odločilne boje vse

¹ *Prihod 5. prekomorske brigade v Črnomelj 17. aprila 1945 (Arhiv A. Kluna)*

od Dalmacije do zahodne in severne meje naše domovine. Ob tem pa še pojejo, tako lepo in ponosno kot nihče drug.

Kdo pa so ti prekomorci? O njih še največ pove njihova pesem, njihova himna:

***Mi smo borci prekomorci,
zbrali se v junaški stroj.
Naše mlade so brigade
šle pogumno s Titom v boj.***

In ta pesem ni edina, njihova je tudi Vstala Primorska si v novo življenje, ki družni ves mali Prešernov in Gregorčičev narod z velikim hrepenenjem, da bi po vsem svetu zavladal mir. Verzi zanj so nastali ob Savi, a melodija ob živahno žuborečem Mrzleku pod Nanosom, ki se z Vipavo in Sočo izliva v Jadransko morje, po katerem so v svojo domovino pripluli prekomorci.

V naši samostojni in demokratični Sloveniji se vedno bolj pozablja, da današnje Republike Slovenije nikoli ne bi bilo, če se naš narod ne bi dokončno skoval v narodnoosvobodilnem boju. Nekdanja Dravska banovina je bila v času kraljevine Jugoslavije le upravna enota, in to brez skorajda polovice preostalih Slovencev, ki so ostali v Italiji, Avstriji in Madžarski. Slovenija je lahko po drugi svetovni vojni postala republika² prav na osnovi sklepov iz časa narodnoosvobodilnega boja (NOB) in priključitve večjega dela Primorske. Res je po vojni Ljudska republika Slovenija (LRS), nato Socialistična republika Slovenija (SRS) del svoje suverenosti prenesla na novo jugoslovansko federacijo, vendar je

² Republika je država, v kateri je na čelu države za določeno dobo izvoljeni predsednik, ne pa monarh. Tudi po SSKJ gre za enakopravno, relativno samostojno državno enoto v sestavu federativno urejene države, kot je bila nekdanja SFR Jugoslavija.

poleg ozemlja v sedanjih mejah dobila tudi vse državne simbole in institucije, politične, upravne in sodne organe ter ustavo, kasneje celo pravico do osamosvojitve, policijo in vojsko.

Okupirana in razdeljena Jugoslavija leta 1941. Slovenija je bila razdeljena na štiri dele, Primorska je bila del Italije že od prve svetovne vojne dalje, sedaj je Italija dobila še Ljubljansko pokrajino, severni del Slovenije je bil priključen Nemčiji, vzhodni pa Madžarski. Kot okupirani in marionetni državici s priznanjem narodnosti sta ostali Hrvaška in Srbija. (Ekranski izsek: commons.wikimedia.org / slika: PANONIAN)

Pri osvoboditvi Primorske pa tudi nekaterih drugih delov naše širše države Jugoslavije so najtežje in končne vojaške operacije izpeljale prav prekomorske brigade. Te so z novim in težkim orožjem podprle že utrujene junake Kosovelove, Gregorčičeve in Gradnikove brigade, Istrskega odreda, devetega korpusa, tržaških delavskih bataljonov in drugih primorskih enot, v katerih so se nekateri borili za svoj slovenski narod in Jugoslavijo polnih 25 let.

V tej naši slovenski domovini, v kateri smo se zaradi še večje svobode leta 1991 celo osamosvojili, smo hitro pozabili na tisto prvo osvoboditev iz leta 1945, ki je bila pogoj za osamosvojitve. Očitno so spet zmagali interesi in želje nekdanjih kolaboracionistov, ki so, kot sami pravijo, obudili staro državljansko vojno, ki so se jo šli že med okupacijo. Ta vojna danes ne poteka z orožjem, ampak v skladu s pravili hladne vojne med Vzhodom in Zahodom, za katero se je zdelo, da se je s padcem Berlinskega zidu končala, vendar očitno hoče tisti kapital, ki je povzročil že dve svetovni vojni, popolnoma prevladati na vsem svetu.

Posebej je treba poudariti, da na Primorskem državljanske vojne nikoli ni bilo, saj so bili v času narodnoosvobodilnega boja vsi duhovniki, skorajda brez izjem, na partizanski strani. Tu, pri nas, še vedno marsikdo s ponosom pove, da je bil njegov oče ali stari oče partizan ali pa prekomorec. Ljudje iz notranjosti v večini, zlasti mlajši, ki so obiskovali šolo samo v osamosvojeni Sloveniji, pa sploh ne vedo, kaj ta beseda pomeni; povežejo jo z morjem, mogoče še z izseljenci v Argentini ali Avstraliji, in tu se novo slovensko poznavanje zgodovine ustavi.

Prekomorci so bili primorski partizani, organizirani v petih brigadah Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije (NOVJ), ki so jih zavezniki opremili celo s topovi, tanki in letali, in so pri osvobajanju domovine izpod nemškega okupatorja odigrali odločilno vlogo. K njim moramo prišteti tudi tisoče prekomorcev, ki so se borili proti skupnemu sovražniku na tujih frontah, zlasti v Franciji in Grčiji. O tem govorijo številni dokumenti in debele knjige, a ker jih nekateri neradi berete, naj vam na kratko povzamem:

Skupina Primorcev in Istranov leta 1943 v Atiri, pred odločitvijo, kateri vojski se bodo pridružili. (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

Prva prekomorska brigada NOVJ je bila ustanovljena zgodaj jeseni 1943 v taborišču Carbonara blizu Barija v Italiji, v katerem so bili internirani mnogi Slovenci oz. Jugoslovani in je bilo po kapitulaciji Italije razpuščeno oziroma je prišlo pod okrilje zaveznikov. Zaradi vedno večjega števila borcev, ki so se hoteli vključiti v osvobajanje Jugoslavije, se je skupina razdelila na 1. in 2. brigado. To je bila svojevrstna zmaga vztrajnih in zavednih aktivistov, ki je Jugoslovanom priborila možnost, da se poslej na ozemlju pod Angloameričani svobodno organizirajo ter opremljeni odhajajo v domovino kot Titovi partizani. Nato so sledile tretja, četrta in peta brigada in še posebne specializirane enote. Ime prekomorske so dobile ob prihodu v domovino, saj so prišle z one strani Jadranskega morja, nekateri borci pa z vseh morij sveta.

Njihov delež v narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov je zelo velik, tako po številu borcev, njihovi sodobni tehnični

udarni moči in uspehah v ključnih bojih za osvoboditev domovine, zlasti naših zahodnih krajev.

Danes nekateri na veliko spreobračajo našo polpreteklo zgodovino, zlasti dejanja borcev NOB in pripadnikov naše ponosne Primorske, s tem tudi prekomorcev. Omalovažujejo njihov pomen in njihovo število. Koliko jih je sploh bilo? Na neki razstavi o prekomorskih brigadah sem od neke mlade zgodovinarke slišal, da jih je bilo 12.500. Tako oceno navajajo tudi nekateri drugi viri.³ Ko sem jo vprašal, kako so prišli do te številke, mi je odgovorila, da so enega svojega znanstvenega raziskovalca zadolžili, da prebere vse knjige Alberta Kluna in sešteje njegove podatke, pa je prišel v enem letu dela do te številke.

Ne vem, zakaj niso pregledali arhiva prekomorcev v Pokrajinskem arhivu Koper, kjer je zbrano 25 let raziskovalnega dela Alberta Kluna in njegovih sodelavcev ter prekomorcev samih. Že v mali knjižici Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni je zapisal, da se jih je kot borcev v sklopu rednih enot organizirano vrnilo v domovino nad 35.000, med njimi več kot 27.000 primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, kjer je prebivalstvo enotno in množično stopilo v narodnoosvobodilni boj in ni bilo kvizlinških pojavov. Ti številki je Albert Klun jasno povedal v več intervjujih, tudi meni v zadnjem, ki pa se ni ohranil. Dejal je, da stalno odkriva nove vire in da je njihovo število še večje, vsaj 37.000. V te moramo šteti tudi naše prekomorce, ki so prišli iz Grčije in z drugih bojišč, pa seveda 6.000 slovenskih fantov iz taborišč na Sardiniji in so jih Američani vključili v 7. armado, ki je osvobajala Francijo, a brez pušk kot pomožne delavce. Naši razseljeni in preganjani Primorci pa tudi drugi so se zbirali po vseh koncih sveta

³ Pri tem navajajo podvajanje istih oseb ali vsaj imen in priimkov v seznamih brigad, do česar naj bi prihajalo zaradi njihovega reorganiziranja, zdravljenja in vračanja v druge brigade ipd. (Vsekakor pa teh podvojenih ne more biti 22.500.)

in se kot prekomorci vračali, da bi sodelovali pri osvobajanju svoje domovine.

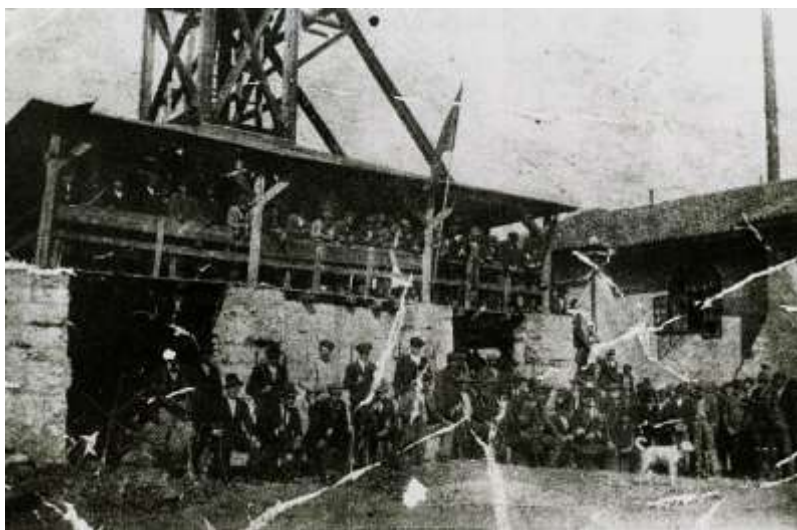

*Zemljevid taborišč prekomorcev z vseh celin sveta v času od 1940 do 1946
(Vir: A. Klun: Iz Afrike v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije)*

Ko sem oni zgodovinarke povedal te Klunove številke, se je izgovorila na Saro Perini, ki naj bi v svoji knjigi Posebni bataljoni napisala, da je v posebnih bataljonih bilo 12.500 vojakov, vendar je meni Sara Perini osebno rekla: »Okrog 40 tisoč jih je bilo.« To je zapisano v moji knjigi Lebič, kar je tudi avtorizirala. Koliko je bilo vseh taborov za vojake posebnih bataljonov, je težko ugotoviti, vendar je Perini v knjigi objavila seznam 151 okrožnic iz vojaškega arhiva v Rimu o ustanovitvah posameznih enot posebnih bataljonov samo iz časa med avgustom 1942 in avgustom 1943. Tem internirancem Italijani še vedno pravijo vojaki, številnim so tudi priznali vojaško priznavalnino, ki so jim jo ljudje iz notranjosti Slovenije javno zavidali, celo očitali, da se prodajajo Italiji, a

to so si ti ljudje še kako zaslužili, saj niso bili vojaki, ampak interniranci, celo politični pregnanci.

Slovenija ni in še vedno noče spoznati ali priznati celovitosti našega boja. Res so se prekomorci vključili v NOVJ šele leta 1943 ali še kasneje, vendar svoj protifašistični boj in boj za priključitev k svoji domovini so naši ljudje začeli že četrto stoletja prej, takoj po italijanski okupaciji in vzponu fašizma. Prav prekomorci so bili ali pa so izhajali iz družin prvih borcev proti fašizmu. Slovenija pozablja ali noče povezati našega boja za ohranitev, osvoboditev in osamosvojitve, ki se je dejansko začel že ob požigih narodnih kulturnih domov leta 1920, Labinsko republiko pod vodstvom komunistov, s spopadi in upori ob volitvah 15. maja leta 1921, nato ustanavljanjem Mladine, Borbe, Tigra, Svečenikov sv. Pavla in celo Črnih bratov ...

Oboroženi uporni istrskih rudarji v Vinežu pri Labinu 1921 (Vir: www.istrapedia.hr)

Sara Perini je s številko 12.500 v knjigi Posebni bataljoni zaobjela samo mladoletne pripadnike posebnih bataljonov in ne vseh, ki so

šli v prekomorske brigade. Tej številki je treba dodati tudi starejše, ki so jih vpoklicali že prej, tiste, ki so bili konfinirani ali zaprti in mučeni, saj so bili Italijani znani po svojih zaporih in mučilnicah. Tudi ti so po kapitulaciji Italije leta 1943 zbežali k partizanom, večinoma v zbirne centre, nekateri pa so se po raznih poteh in različnimi načini prebili do doma ali pa se priključili italijanskim partizanom. To srečo pa so imeli samo tisti, ki so bili v zaporih in taboriščih na jugu Italije. Internirance v italijanskih taboriščih na severu države, ki so jih fašisti ob pomoči nemških nacističnih okupatorjev obdržali, pa so poslali v taborišča v Nemčiji.

Skupina mladoletnih beguncev, mladih prekomorcev v taborišču El Shat leta 1944 (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

Pravo razsežnost italijanskih zaporov, taborišč, krajev konfinacije in raznih kaznilnic po vsej Italiji je razkril italijanski zgodovinar Carlo Spartaco Capogreco v knjigi *Fašistična taborišča*, v kateri pravi, da jih je bilo več kot 500.

Koncentracijsko taborišče na otoku San Nicola di Tremiti (Vir: S. Vilhar, A. Klun: Proa in druga prekomorska brigada)

Ostanek celice mučilnice koprskih zaporov v Semedeli, v kateri so že leta 1930 mučili bazoviške junake, danes spomenik. (Foto: M. Ivančič)

Zemljevid fašističnih taborišč za Jugoslovane po Italiji (Vir: C. S. Capogreco: Fašistična taborišča – internacije civilistov v Italiji 1940-1945)

ŠE SMO ŽIVI

V naših medijih dolgo nismo več slišali besede prekomorci, ob 80. obletnici padca Mussolinijeve vlade 25. julija 2023 pa so se nekateri vendarle spomnili na nanje, a z ugotovitvijo, da sedaj ni več nobenega živega, ki bi nas spomnil na to ponosno epopejo naših staršev in dedov. Takrat nas je na družbenih omrežjih presenetil naš borec za vrednote NOB Franko Pleško in objavil pogovor z 99-letnim Alojzom Bucikom iz vasi Avče, ki leži med Kanalom in Mostom na Soči.

"Ni res, da ni več nobenega borca prekomorca, jaz sem še živ!" mu je rekel, ko se je kar sam pripeljal z avtom na srečanje v Solkan. Na to, da pri teh letih še vozi, rad pokaže, saj ima tudi enega najstarejših voznških dovoljenj pri nas. Tudi kot prekomorcu je to znanje koristilo, saj je bil cenjen šofer tudi pri štabih.

Prova slika: Alojz Bucik na voznškem dovoljenju iz januarja 1942, ki ga je uspel opraviti doma, preden so ga odpeljali. Druga slika: Alojz Bucik leta 2023 z avtomobilskim ključem v roki, ko po spletni povezavi pripoveduje svojo zgodbo Franku Plešku. (Vir ekranskih izrezov: Večer/YouTube)

Njegova prekomorska zgodba je zelo tipična. Italijani so ga leta 1942, ko je že začel »delati«[»] za partizane, deportirali v posebni bataljon v Pistoio. Zatem so ga premestili v Kalabrijo, v neko vas

na hribu nad Tarantom, kjer je dočakal izkrcanje Angležev. Ti so njega in tovariše spustili v mesto. Bili so lačni, a na srečo je takrat začelo zoreti grozdje in to je bila njihova rešitev, saj so se ga lahko dobro najedli in se okrepili. Od tu so prišli v Carbonaro, kjer so jih namestili v neke zapuščene barake. Tam je bila tudi skupina oboroženih četniških oficirjev, ki so jih napadali, jim nagajali, celo ponujali denar, da bi se jim pridružili, a so se temu uprli. To so najbolje pokazali s tem, da so si na pokrivala ali kar na prsi pripeli rdečo peterokrako zvezdo. Naredili so si jih kar sami iz pločevine od rdečih konzerv za paradižnikovo mezgo.

V Gravini, kamor so jih premestili, je bilo vse drugače. Dobili so neke stare puške brez pasov, ki so jih prej uporabljali italijanski vojaki v Afriki, nato pa so jih kar brez urjenja odpeljali na Vis. To je že bila prva prekomorska brigada. Da so prekomorci, so jim rekli šele na Visu, ker so prišli z druge strani morja.

Lojze Bucik je bil tudi udeleženec prve hude pomorske bitke za Korčulo. Po težkem boju se je brigada obnovila in pot ga je vodila nato v Bosno. V Drvarju je bil med tankisti, vendar se ni mogel vključiti v boj, ker mu je zmanjkalo bencina in streliva.

Ob osvobajanju Beograda se je srečal z Rusi. To je bilo veselje in predvsem veliko upanje v zmago in svobodo. Nato je bil na srem-ski fronti udeleženec zgodovinskega preboja nemške bojne linije. Na poti proti Hrvaškemu Zagorju so pred novo bitko izvedeli, da so Nemci kapitulirali in da je vojne konec. Po vojni je Alojz Bucik šel v oficirsko šolo in ostal v uniformi do upokojitve.

Ta kratka povzeta zgodba zadnjega prekomorca naj bo uvod v knjigo, katere sporočilo je tudi stara ljudska modrost: »Še smo živi, dokler smo v mislih naših ljudi.«

UPORNA PRIMORSKA

Če hočemo prekomorce bolje spoznati, se moramo najprej seznaniti z žalostno usodo Primorske in Istre po prvi svetovni vojni. Zgodovinska Primorska je velika dežela, večja kot ta, ki je danes prikazana znotraj slovenskih meja. Za Primorce se imamo vsi Slovenci, ki živimo med Triglavom in Jadranskim morjem, od Rezije in Soče do Snežnika in Dragonje. Glavno zgodovinsko mesto te dežele je Trst, drugo največje in središče severnega ali posoškega dela Primorske pa je Gorica. Skupaj nas je združilo, tudi Istrane in Notranjce, največje pristanišče na Jadranu, v katerega so vodile kar štiri železniške proge, in skupna zgodovina, zlasti pa boj za obstanek v času fašistične Italije in druge svetovne vojne.

V Trstu je nekoč živelo več Slovencev kot pa v Ljubljani. Tam smo imeli več kapitala, časopisov, po celi Primorski pa več kulturnih društev in zborov kot jih je bilo v ostali Sloveniji – vendar samo do konca prve svetovne vojne. Že v začetku so namreč sile antante na tajnih pogovorih v Londonu obljubile Italiji v zahvalo, da je obrnila hrbet svojim dotakratnim prijateljem iz sil osi, tudi veliko ozemlja, med drugim vso Primorsko in Istro, Reko pa so si vzeli kar sami. Na to je morala takrat pristati tudi novoustanovljena kraljevina Jugoslavija, če je hotela obstati, in podpisali so znani Rapalski sporazum, ki je določil tudi novo mejo med državama pri Logatcu.

Italijani so bili že prej znani kot veliki nacionalisti, pravzaprav iredentisti in sovražniki Slovanov, kar so prvi okusili Beneški Slovenci. Fašizem je bil le nadaljevanje tega. Še več, sovraštvo izhaja še iz starega rimljanskega prafašizma, ki ni bil samo najvišja stopnja suženjstva, ampak tudi degeneracija stare antične kulture, ki je grške antične olimpijske igre miru spremenila v množično pobijanje ljudi v arenah zgolj zaradi zabave in utrjevanja oblasti. Ta je nato v srednjem veku mutiral v inkvizicijo, ki je že temelj klerofašizma. »Moderni« italijanski fašizem je prišel na

oblast z namenom zaustaviti delavsko gibanje in ideje komunizma, ki so po oktobrski revoluciji zajele vso Evropo, še najbolj Italijo in Nemčijo. Vatikan te brezbožnosti ni mogel dovoliti, še manj pa ameriški, britanski in na začetku celo judovski kapital. Fašistična Italija je sprejela rasno zakonodajo šele leta 1938 in to na zahtevo nacistične Nemčije, je pa izvedla kristalno noč nad slovensko manjšino že leta 1920, s požigom Narodnega doma v Trstu, to je kar 17 let pred nemško nacistično nad Judi. Tudi v Italiji je šlo najprej za strah pred komunizmom, delavskim gibanjem, ki so ga dejansko slabiči združili s starim iredentizmom in bojem proti manjšini.

Ozemlje, ki ga je antanta s tajnim Londonskim sporazumom obljubila Italiji za izdajstvo zaveznikov: Tirolska, Primorska z Istro in Snežniško planoto ter delom Dalmacije. (Vir: en.wikipedia .org)

Ko so v Italiji prišli na oblast fašisti, so začeli načrtno izvajati etnocid nad Slovenci in istrskimi Hrvati: požigali so kulturne domove, zapirali, preteпали in pobijali ljudi, prepovedali so našo be-

sedo in pesem, poitalijančili vsa imena in priimke, v šolah in cerkvah prepovedali slovenščino in hrvaščino, uničili vse naše gospodarstvo in izgnali več sto tisoč narodno zavednih ljudi širom po svetu. Na koncu so še brez napovedi skupaj z Nemci in ostalimi pajdaši napadli svojo novo sosedo, okupirali velik del Slovenije, Dalmacijo in Črno goro, kjer so jih njihovi kolaboranti sprejeli z odprtimi rokami.

Primorci so se pred tem že sami organizirali v svojih narodnih prosvetnih in kulturnih društvih, Sokolih, delavskih sindikatih, socialistični in komunistični stranki, Stranki Jugoslovanske enotnosti, izdajali številne tajne časopise in se začeli na razne načine upirati Italiji in sploh njenemu fašizmu. Prvi spopadi med delavci in fašisti so se začeli že leta 1919 (v Trstu 3. in 4. avgusta ob napadih škvadristov na otroke delavcev)⁴, največji pa so bili leta 1921 z uporom rudarjev v Labinu in nato še upori in spopadi ob volitvah 15. maja v Slovenski Istri.⁵

Danes pozabljamo, kaj vse so morali naši predniki pretrpeti pod Italijo od njihove žandarmerije, sodišč, vojaščine in še posebej od fašističnih škvader. Če so govorili slovensko, so bili tepeni ali morali piti ricinusovo olje, na deset tisoče Slovencev so konfinirali na jug Italije, nekatere so celo infojbirali, to je pometali v jame. Fojb si niso izmislili Titovi komunisti med vojno, ampak italijanski fašisti, ki so to tudi izvajali že od leta 1920, potem ko je Giuseppe Cobol⁶ k temu pozval v knjigi *Trieste, fedele di*

⁴ *Napadu na otroke in starše, ki so jih pričakali z vrnitve z letovanja, je naslednji dan sledil napad na tržaški Delavski dom in druge objekte, tiskarni Lavoratore in Edinost. Poročila Edinosti so bila cenzurirana, britanski kontraadmiral sir Edwyn Sinclair Alexander - Sinclair pa je poročal, da naj bi v spopadih italijanski vojaki streljali na množico ljudi, pretežno Slovencev, ter ubili devet in ranili 15-20 ljudi. Incident je zavil v plašč skrivnosti. Takrat so škvadristi v Trstu zažgali tudi slovenski Delavski dom s knjižnico.*

⁵ *Glej zbornik Prvi protifašistični upori leta 1921.*

⁶ *Josip Kobilj, Giuseppe Cobolli, Giulio Italico, Gilli, rojen v Kopru kot*

Roma. Mussolini ga je tudi zaradi tega nato postavil za ministra. Več kot sto tisoč naših ljudi je zbežalo v Jugoslavijo, Francijo, obe Ameriki in Avstralijo (o tem sem pisal v knjigi Lebič: zgodbe pozabljenega eksodusa).

Danes se sicer vsako leto spominjamo vsaj požiga Narodnega doma v Trstu leta 1920, a ob tem pozabljamo, da je takrat gorelo tudi več deset kulturnih in delavskih domov, uredništev in tiskarn ter raznih institucij vse od Trsta do Pulja. Danes pozabljamo celo na množične upore Istranov, Slovencev in Hrvatov, celo na tiste iz leta 1921, ko so rudarji v Labinu proglasili svojo republiko. Že takrat so naši kmetje in delavci iz Istre z orožjem pregnali fašistične škvadre. O tem se v slovenskih medijih ne piše in ne govori, zlasti ne o labinskem uporu, ko so nad uporne rudarje in ljudi vseh istrskih narodnosti, ki so jih podpirali, poslali 2.000 vojakov in celo dve bojni ladji.⁷

Ko so fašistične oblasti začele prepovedovati naš jezik in društva, so se naši ljudje začeli spontano tajno vključevati v leve protifašistične stranke in organizirati v uporne in revolucionarne skupine Mladine, Borbe in TIGR-a. V uporne skupine so se začeli organizirati tudi primorski begunci po raznih krajih Jugoslavije, najboljši organizatorji upora pa so bili borci prostovoljci, ki so se vrnili iz španske državljanske vojne.

sin slovenskega avstro-ogrskega učitelja iz Vipavske doline. Več v knjigi Fojba laži.

⁷ Več v knjigi *Prvi protifašistični upori leta 1921, Koper*

Italijanski fašizem ni bil omejen samo na fašiste, sprejela sta ga tudi Vatikan in skorajda ves italijanski narod – fašizem je postal državna ureditev. To nam dokazujejo številne nacionalistične manifestacije, podpora ob napadu na Abesinijo in pomoč generalu Francu v španski državljanski vojni, še bolj pa oba posebna tržaška procesa in njihove žrtve, bazoviške in openske.

Benito Mussolini⁸, pa ne samo on, ampak kar vsa nacionalistična Italija je hlepela po novem rimskem imperiju in Rimu kot središču sveta. Da se njihovi “prijatelji” Angleži ali celo Američani ne bi počutili ogrožene, so poudarjali predvsem zgodbo o Sredozemlju kot njihovem morju, »Mare nostrum«, a so pri tem trčili v interese Angležev v severni Afriki, sploh ko so si poleg Libije hoteli vzeti zase tudi Sirijo in Egipt. Osvajali so kolonije po Afriki in sanjali celo o osvojitvi Panonske nižine, celo Ukrajine. Tu so pa zaradi vedno bolj jasnih apetitov Nemčije že postajali previdni.

Zahod jih je pri vsem tem podpiral, saj je v italijanskem fašizmu in krepitvi moči videl obrambo pred delavskim gibanjem, socialističnimi idejami in zlasti sovjetskim boljševizmom. Ob tem se je začel fašizem krepiti in mutirati ne samo v Nemčiji, ampak po vsem svetu. Krepil se je tudi v Jugoslaviji, kjer pa je zaradi parcialnih in hlapčevskih interesov posameznih narodov postal bolj izdajalski kot pa »narodnjaški«.⁹

⁸ *Mussolini je bil najprej socialist, ko je poskušal uspeti kot urednik njihovega glasila Avanti, a je kot oblastnež in populist očitno hitro spoznal, da bo svoje ambicije prej uresničil z množičnim gibanjem škvadristov. V boju proti komunistično usmerjenim sindikatom so ga podpirali delodajalci ali kapitalisti, po prevladi »brezbožnih« komunistov pa tudi cerkev in vedno bolj britanski in ameriški kapital in politika (N. Chamberlain, P. Bush, J. P. Morgan itd.).*

⁹ *Več o Primorski in fašizmu v mojih knjigah Primorska dežela in Fašizem za Butalce.*

Za Primorce se je druga svetovna vojna začela še pred nemškim napadom na Poljsko. Italijani so jih potegnili v vojno že ob napadu na Abesinijo 3. oktobra 1935, kar je bil začetek nove delitve sveta, nato leto kasneje v Španijo, kjer so se morali boriti celo proti svojim narodnjakom v mednarodnih prostovoljnih brigadah. 7. aprila 1939 so jih kot italijanske vojake obveznike odpeljali v napad na Albanijo, Grčijo in naslednje leto ponovno v Afriko.¹⁰

Takrat so jim še zaupali puške. A po tem, ko so si po napadu Nemcev na Jugoslavijo vzeli svoj kos torte tudi Italijani (tako kot Madžari, Romuni in Bolgari, pa še celo Hrvati z NDH), so primorskim fantom orožje odvzeli in jih internirali.

Ljubljanska politika in cerkev sta se ob tem klanjala Mussoliniju, mu obljubljata zvestobo in organizirala celo kolaboracionistično policijo in celo vojsko, ki bo pomagala počistiti s komunisti, za katere so smatrali vse nasprotnike okupatorja in kolaboracije. Njihove prve žrtve so bili primorski begunci, med temi vodja vojaškega krila TIGR-a Danilo Zelen. Njega, Majnika in Kravanjo namreč ni izdal, kot danes pišejo častilci narodnih izdajalcev, krivolovec, nato pa partizan in komunist Filip Tekavec. Tekavec jih je le prijavil slovenskemu orožniku Pišornu, misleč da gre za skrivne poražene jugoslovanske vojske, ki jim je treba pomagati. Ta njegova prijava slovenskemu orožniku sama po sebi še ni izdajstvo, saj je tudi ta slovenski orožnik tako kot vojaki prisegel istemu kralju. Izdajstvo je dejanje slovenskega orožnika Pišorna, ki se je že podredil italijanskim gospodarjem in je šel te domnevne vojake prijaviti okupatorskim orožnikom. In, kar je najbolj zavržno, so nato Pišorn in še dva slovenska orožnika skupaj z

¹⁰ *To se seveda ne šteje kot začetek druge svetovne vojne, kot tudi ne okupacija Češke, oziroma razkosanje Čehoslovaške, pri čemer sta z Nemčijo sodelovali tudi Poljska in Madžarska (saj je bilo to že po Münchenskem sporazumu med Nemčijo, Italijo, Veliko Britanijo in Francijo). Šteje se samo sporazum med Nemčijo in Sovjetsko zvezo (Hitler–Molotov).*

okupatorskimi napadli skrivališče tigrovcev v lovski koči na Mali gori nad Ribnico.

Naslovnica osnovnošolskih spričeval iz obdobja 1937-1941 (Vir: arhiv avtorja)

Kako se je druga svetovna vojna nato razvijala in končala, dobro vemo, sicer pa o tem še najbolj pričajo tudi pripovedi naših prekomorcev v nadaljevanju. A povedali vam bodo tudi, da se njihov boj za Trst ni končal z njegovo osvoboditvijo. Takrat se je začela nekoč znana, danes vedno bolj pozabljena tržaška kriza, z resnimi grožnjami in celo pripravami na napad nekdanjih zahodnih zaveznikov na novo jugoslovansko državo. Ob prepovedih izhajanja Primorskega dnevnika, streljanju na demonstrante in uboju dveh

delavcev, grožnjah z vdori ustašev in četnikov¹¹, preletih ameriških letal in ropotanjem tankov ob meji so se začeli najprej pariški mirovni pogovori, po katerih smo dobili v zgornjem delu Primorske sedanjo mejo, v spodnjem pa novo paradržavno tvorbo Svoobodno tržaško ozemlje (STO), razdeljeno na zavezniško Cono A s Trstom in jugoslovansko Cono B. A s tem se razmere še vedno niso umirile. Na srečo ali nesrečo je takrat začel groziti z napadom na Jugoslavijo tudi Stalin, tako da je v absurdnem dogajanju prav to pomagalo končno urediti mir z Italijo in uravnotežiti tehtnico, žal pa so Rusi pri tem sneli s te tehtnice svojo odločilno utež.

Naša hladna vojna se je začela v Trstu že 2. maja 1945, in ne z berlinsko krizo, ki jo je le še poglobila, za nas pa se je formalno končala z Osimskimi sporazumi. Po slovenski osamosvojitvi leta 1991, ko se Italijani niso več bali jugoslovanskih tankov, so jo ponovno obudili. Kako drugače bi si lahko razložili praznik dan spomina na eksodus in fojbe in vso lažno propagando, ki jo izvajajo še danes, celo s fotografijami grozodejstev, ki so jih sami počenjali nad našimi ljudmi.¹²

¹¹*Povojni begunci, pripadniki propadlih kolaboracionističnih, klerofašističnih in antikomunističnih vojsk NDH in kraljevih privržencev velikosrbske Jugoslavije. Četnike smo imeli tudi med Slovenci, bili so bolj znani kot plava garda.*

¹²*Več v moji knjigi Fojba laži*

Ta hladna vojna je v prvem obdobju zagotovo vplivala tudi na urejanje statusa naših prekomorcev, saj so bili za tiste čase preveč povezani z angloameriško vojsko, nekateri, kot na primer letalci in tankisti, pa z rusko, vsi skupaj pa so živa priča dogajanja, ki se ga ni dalo spremeniti. Še največ odpora je bilo v političnem vodstvu v Ljubljani, seveda pa tudi drugod, recimo v proračunu. Naše lokalne primorske borčevske organizacije so dokončno ureditev statusa prekomorcev vedno bolj glasno zahtevale in podprte z raziskovalnim delom Alberta Kluna in Srečka Vilharja ter s pretkanostjo nekaterih primorskih politikov vendarle dosegle spremembo zakonodaje in pravil.¹³ To je bil drugi boj prekomorcev, tokrat za priznavanje, za enakopravnost.

Prekomorske brigade so postale naš primorski ponos.

POSEBNI BATALJONI

Za razumevanje prekomorskih brigad moramo najprej vedeti, kaj so bili posebni bataljoni. Italijani so jih imenovali *battaglioni speciali*. To so bili napol kazenski bataljoni, enote, čete, ki jih je od začetka druge svetovne vojne ustanavljala fašistična Italija za vojake slovenske in hrvaške narodnosti, ki jim ni zaupala. Po napadu na Jugoslavijo je v te enote rekrutirala celo dečke in starejše može, ki bi lahko šli v partizane. Po podatkih tržaške zgodovinarke Sare Perini, ki je prva raziskala to italijansko obliko prisilne mobilizacije, jih je bilo skupaj okrog 40.000. Po snemanju pogovora za Radio Koper leta 2009 mi je rekla, da jih je bilo mogoče

¹³*Prekomorci, Ob 70-letnici prihoda prvih slovenskih prekomorskih pripadnikov NOVJ na jugoslovansko bojišče, izdajatelja Pokrajinski arhiv Koper in Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Koper, Ljubljana 2014*

celo več. Med te ne smemo prištevati samo mladoletnikov, ampak tudi starejše, kot na primer mojega starega očeta Jožeta Slavca - Marjota, pa tudi ne samo tiste, ki so se priključili prekomorskim brigadam, ampak tudi številne, ki so tako kot moj oče začeli bežati iz teh kampov že takoj po izkrcanju zaveznikov na Siciliji.

Veliko se jih je priključilo italijanskim partizanom. Nekateri so bili celo njihovi organizatorji in še danes veljajo za prave heroje, kot na primer Dušan Bordon, ki je po sedemletnem zaporništvu skupaj s pesniško navdahnjenim bratom Radom Bordonom v Toskani ustanovil XXIV. garibaldinsko brigado Pio Borri. Dušan je junaško padel v hudem boju z italijanskimi fašisti, ko je ščitil umik svoje brigade in tako rešil življenje številnim svojim soborcem, zato ga v Sansepolcro častijo kot heroja. Njegov brat Rado Bordon se je zatem priključil prekomorcem in s 5. prekomorsko brigado osvobajal tudi slovenske kraje, preživel vojno in spesnil tudi številne napise na spomenikih padlim soborcem.

Italijani so odvažali naše fante in može v taborišča, po večini na jug Italije, pobirali pa so jih najpogosteje ponoči. Sara Perini mi je pripovedovala: »Trkali so na vrata – vsi se spominjajo tega trenutka, kako so prišli ponoči, kako so šli starši odpret vrata, kako so spraševali po otrocih in kako so jih odpeljali. Običajno so jih najprej odpeljali v zbirni center, nekakšen '*distretto militare*' (sedež vojaškega okrožja), in jih potem v živinskih vagonih razvozili v koncentracijska taborišča po vsej Italiji. Treba je povedati, da posebni bataljoni niso bili locirani samo v Italiji. Zasledili smo primere tudi v severni Afriki in v Grčiji.« Nekatero primorsko vojake pa so vojne vihre zanesle po vsem svetu in vsak bi lahko napisal roman¹⁴.

¹⁴ Še več zgodb je v knjigi *Lebič: zgodba pozabljenega eksodusa*, povedali so mi jih naši ljudje, kar sem objavil tudi na koprskem radiu.

Danilo Ivančič - Dušan iz Gabrovice, bratranec mojega očeta, se je v najinem pogovoru spominjal aretacije in odhoda v posebne bataljone:

»Italijani so vas zelo zgodaj mobilizirali v posebne bataljone, že s štirinajstimi, petnajstimi leti. Kako se je to zgodilo?«

»Na Socerbu, ko smo tam imeli en ples, zabavo bi rekli danes. Eden je imel eno harmoniko in mladina iz Gabrovice je rada hodila gor na ta druženja. Je bila zabava ampak tudi druženja, med enim takim plesom so moj brat pa še eni drugi narisali na zid karsarne od fašistov velik rdeč srp s kladivom. Tam so fašisti imeli svojo postojanko, potem so rovarili, ampak niso mogli izvedeti, kdo je to naredil. En večer, za pusta, smo po plesu šli v gostilno, tam smo se malo napili in sploh nismo opazili, da so nas vojaki in karabinjerji obkolili. Zajeli so nas in odpeljali v Trst, kjer so nas oblekli v vojaške uniforme. Moj brat je celo v uniformi in z nahrbtnikom zbežal, a so ga hitro ujeli in vrnili. Po tem so naju z bratom oba dali v pripor, naju zaslišali in ločeno odpeljali.«

»Kam so vas peljali?«

»Mene so najprej odpeljali v Avenzzano. Tam sem kmalu prišel v zapor, ker sem napisal domov pismo v slovenščini. Potem so me poslali v L'Aquilo.«

»Tam pa sta se srečala z mojim očetom.«

»Ne boš verjel, kdo me je zasliševal, da bi kaj zvedel o tvojem očetu ... en fašist iz Ospa ... Srečko¹⁵.«

¹⁵ Srečko, ki je postal Felice, nato še sodelavec Ovre in fašistični zločinec. Slišal sem, da je brutalno umoril celo svojega bratranca. Skupaj s pajdaši ga je odpeljal kar z njive in nato nad kraškim robom vsega prebodel z bodalom, ki ga je vedno nosil za pasom. Mrtvega in vsega prebodenega ga je videla tudi moja mama. Na svoje fašistične pohode je hodil celo čez mejo v Ljubljano, kjer je iskal begunca Ivana Sancina, moža mamine tete Burge, ki ima danes spomenik v Dolini kot eden prvih partizanov, ki je padel v bitki na Nanosu.

Ti mladi fantje so bili seveda brez pušk oziroma so imeli lesene, ker jim niso zaupali orožja, in vojašnice so bile v nekem pogledu malo boljša koncentracijska taborišča. Lesene puške so imeli tudi tisti na obali Sicilije, ki so jih ob izkrcanju Angležev nastavili za »kanonfuter«.

Slovenski vojaki posebnega bataljona v Ossoni pri Tortoni (Vir: osebni arhiv družine Gregorič)

Po začetku vojne, zlasti ob napadu na Jugoslavijo in nato ob povečevanju števila partizanov, so Italijani v vojsko pošiljali vedno mlajše ljudi, povečini 14-,15-letne dečke, ki so bili v vojašnicah brez vsakega orožja. Nekateri se spominjajo, da so imeli le lesene puške, take kot prej v šoli, ko so morali vsako soboto uriti korakanje in fašistično pozdravljanje. Imeli so le kakšno lopato, ker so delali in se niso vojskovali. Bivali so v različnih kasarnah. Nekateri so bili v barakarskih stavbah, nekateri v koncentracijskih taboriščih, na primer v južni Italiji, nekateri so bili nameščeni celo v cerkvah in samostanih, skratka, kjerkoli so dobili prostor zanje, tja so jih namestili. Postavljali so jim tudi šotorske tabore, podobne taborišču na Rabu, in v njih so nekateri prebili cela leta. So

pa lahko občasno šli v mesto ali celo po vaseh prosjačit za hrano, ali pa so v gostilnah zapeli in včasih za to dobili tudi vino.

Kot zanimivost velja omeniti, da so Slovenci v teh enotah začeli improvizirano ustanavljati svoje pevske skupine in daleč od doma so lahko peli tudi slovenske pesmi. Tamkajšnji italijanski starešine in njihovi stražarji so bili predvsem stari rezervisti iz južnih krajev, ki besedila niso razumeli, povečini pa tudi niso bili okuženi s fašistično propagando proti Slovincem kot na severu Italije.

VROČA AFRIKA

Starejši možak iz naše vasi, ki je rad pripovedoval otrokom zgodbice, nam je povedal, kako je v Afriki pekel jajca kar na pločevini od tanka, tako vroče je bilo. A ni bilo vroče samo zaradi sonca.

V severni Afriki se je prava frontalna vojna začela že 11. septembra 1940, ko je italijanska vojska pod poveljstvom Rodolfa Grazianija s petimi divizijami preko že osvojene Libije vdrla v Egipt. Po začetnih uspehih so se vkopali pri Sidiju Baraniju in čakali na britanski protinapad. Zavladalo je trimesečno zatišje, ki so ga Britanci izkoristili za okrepitev lastnih sil in za priprave na spopad. Decembra je britanska armada izvedla veliko ofenzivo in v dveh mesecih pregnala Italijane 800 kilometrov nazaj v Libijo, pri tem pa zajela več kot 130.000 vojakov, tudi veliko Slovencev, ki so jih najprej priključili k Poljakom. Pri njih so Primorci spoznali nov nacionalizem, saj so jim slovenske priimke nasilno spremenjali v poljsko obliko, čemur so se seveda uprli. Vključevali so jih tudi v češke in indijske enote, najhuje pa so jih izkoristili prav Angleži, za katere so bili ti naši zavedni Primorci izredno lahek plen. Sami namreč niso vedeli za tajni Londonski sporazum, s katerim so jih prav Angleži in ostali iz antante podarili Italiji za njeno izdajstvo v času prve svetovne vojne.

Za boljše razumevanje pa je treba povedati, da se uporni primorski Slovenci takrat niso borili za priključitev k Sloveniji, ampak so kot Slovenci želeli h kraljevini Jugoslaviji, državi Srbov, Hrvatov in Slovencev. Seveda so bili vsi domoljubi, vendar večina socialističnega ali komunističnega prepričanja. Sploh pa neka mala okrnjena Dravska banovina, razklana s hlapčevskimi voditelji, nikakor ni mogla biti neka protiutež nacionalistični in nato fašistični Italiji. Nekateri, na srečo v veliki manjšini, so videli izhod celo v jugoslovanskem fašizmu, na primer v jugoslovanski mladinski organizaciji Orjuna.

Razumeti je treba tudi takratne politične razmere, zlasti tiste, ki so vplivale na naše Primorce. Marsikdo je kot velik rodoljub videl rešitev v sodelovanju z jugoslovanskim kraljem, nato pa angleškim. Najbrž je tudi zato slovenski rodoljub Ivan Rudolf skupaj z Angleži in begunskim delom jugoslovanske vojske Draža Mihajlovića ustanavljal maja 1941 v Agamiju pri Aleksandriji t. i. Bataljon kraljeve garde. Pri prvem predvajanju filma o tem dogodku, ki ga je šele po osamosvojitvi Slovenije našel njegov sin in so ga predvajal v slovenskem programu RAI 3, smo lahko takoj na začetku celuloidnega zapisa videli prav to njihovo zaprisego pod slikama angleškega in jugoslovanskega kralja, zastavama obeh kraljevin in ob prisotnosti častnikov kraljeve vojske, točneje četnikov s šajkačami in velikimi kokardami na glavi. Po tej ceremoniji pa nas je pretresel zbor slovenskih fantov s svojo pesmijo. Na TV Slovenija smo kasneje ta zgodovinski posnetek videli brez zaprisege in šele s pesmijo tega zbora.

Pri tem je treba povedati ali vsaj spomniti, da so se jugoslovanska kraljeva družina, vodilna politična elita in starojugoslovanska vlada zelo spogledovali z italijanskim in nemškim fašizmom, preganjali vse, kar je bilo napredno, revolucionarno in borbena, ne samo komuniste, ampak tudi narodnjake. To bosta v tej knjigi povedala tudi primera Srečka Vilharja in Ivana Siliča, ki sploh nista bila komunisti. Največ pa povedo dejstva, da je Jugoslavija 25.

marca 1941 pristopila k nacifašističnemu trojnemu paktu Nemčija-Italija-Japonska, da se je narod temu uprl in da je vojska izsilila odstop, še več pa, da sta kralj in vlada po napadu na Jugoslavijo zbežala v London in pustila doma narod, da se sam brani. Separatistične nacionalistične politike banovin so se iz lastnih interesov spečale z okupatorji, prav tako tudi tista četniška »kraljeva vojska« Draža Mihajlovića, ki se je v tujini predstavljala kot edina zakonita. Okupatorju in njihovim kolaborantom so se dejansko uprli le uporni in svobodoljubni narodi pod enotnim vodstvom komunistične partije, pod simbolom rdeče zvezde in Tita, ob vsem dogajanju na frontah pa so še največ upali na zmago Stalinove Rdeče armade.

To, kar se dogaja v domovini in po čem hrepenijo njihovi sonarodnjaki, so dobro vedeli tudi naši ljudje v Italiji, Afriki in drugod po svetu. Od vseh se jih je za priključitev k t. i. kraljevi vojski odločilo le kakšnih 250. Tem so se nato priključevali bolj ali manj le še posamezniki.

Pripadniki kraljeve vojske Jugoslavije na paradi v Palestini leta 1943 (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

Z novimi porazi Italije in končno padcem Mussolinijeve vlade, sploh pa priznavanjem Titove vojske tudi s strani begunskega kralja in zahodnih zaveznikov, se je število zajetih ali predanih vojakov hitro povečevalo. V angloameriških krogih se je resnica o begunskem kralju in njegovem kolaborantskem generalu, vojnem ministru Dražu Mihajloviću, izkristalizirala šele kasneje, čeprav so angleške in ameriške obveščevalne službe dobro vedele, kaj se v Jugoslaviji dogaja, a jim vstaja narodov pod vodstvom komunistov ni preveč ustrezala. Tega niso razumeli celo nekateri primorski Slovenci, ki so namreč že od prve svetovne vojne dalje sanjali o priključitvi h Kraljevini Jugoslaviji in Angleži so jim sedaj to ponujali. Angleži so nekatere usposabljali tudi za svoje pomožne enote v letalstvu, za telegrafiste, vojaške obveščevalce in druge vojaške specialnosti, kar so mi sami pripovedovali v intervjujih, ki sem jih objavil v knjigi Lebič: zgodbe pozabljenega eksodusa.

Častniki gardnega bataljona kraljeve vojske Jugoslavije na Bližnjem vzhodu (Sirija, jeseni 1943), ki so bili vključeni v indijske enote. Kralj Peter II., ki je po napadu na Jugoslavijo skupaj z vlado zbežal v Veliko Britanijo, se rokuje s poročnikom Živomirjem Milanovičem, ki je čez nekaj mesecev po prestopu v

NOVJ postal komandant partizanskega bataljona v Gineifi. (Vir: A. Klun: Iz Afrike v narodnoosvo-bodilno vojsko Jugoslavije)

Če takrat naši Primorci niso mogli razumeti take izdaje in kolaboracije, kot se je med drugo svetovno vojno dogajala v Jugoslaviji, pa tega še danes nekateri ne morejo, nočejo ali celo izkoriščajo za opravičevanja dejanj svojih staršev in tudi nove delitve naroda.

Še najbolj so te naše zavedene primorske narodnjake izkoristili Angleži in Američani, saj jih niso uporabljali samo kot vojaške obveščevalce, ampak tudi kot vohune. Odnosi z zavezniki so se namreč pogosto spreminjali, partizane in Tita¹⁶ so začeli sprejemati (bolj kot nujno zlo¹⁷) šele leta 1943 po velikih bitkah in drugem zasedanju Avnoja¹⁸, kar so pokazali že v sklepkih srečanja šefov v Teheranu, dejansko pa šele leta 1944, po bistvenih premikih na frontah, pogovorih Tita s predstavniki pobeglega kralja in s sporazumom Tito–Šubašić ter pogovorih z Winstonom Churchillom.

Temu je sledilo tudi priznanje Avnoja kot zakonodajne oblasti, Tita pa kot predsednika vlade in Jugoslovanske armade. Postali smo zavezniki, a očitno le za kratek čas, manj kot eno leto. Že

¹⁶ *Danes marsikdo ne ve več niti tega, da je Titovo pravo ime Josip Broz, pravi rojstni dan pa 7. maj 1892. Mati je bila Slovenka, oče Hrvat, rojen je bil v Kumrovcu, a je otroštvo preživel pri sorodnikih v Sloveniji. Bil je avstro-ogrski vojak z napačno vpisanim datumom rojstva 25. maj, zato je Hitler prav na ta dan napadel Drvar in s tem zaznamoval tudi številne prekomorce, ki so ga obranili z izredno požrtvovalnim bojem.*

¹⁷ *Tega ne bom obširneje razlagal, saj je o tem že dovolj dokazov, razkritih dokumentov in literature.*

¹⁸ *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije ali po slovensko Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije, to je vrhovni politični in predstavnikiški organ nastajajoče Jugoslavije, ki je na drugem in tretjem zasedanju deloval kot zakonodajna skupščina izvoljenih predstavnikov vseh narodov Jugoslavije.*

maja 1945, ko so Angleži in Američani zahtevali, da se naša vojska umakne iz osvobojenega Trsta, Gorice in Celovca, smo bili spet sovražniki. Meja, ki jo je Churchill imenoval železna zavesa, je bila polna vojske in tankov, začeli so se že incidenti. Šele po tem, ko je Stalin izločil Tita in KPJ iz svojega komunističnega tabora, smo postali sovražnik Sovjetske zveze in ponovno prijatelji z zahodnimi zavezniki.

Njihovo prefinjeno zahrbtno igro so najhuje občutili prav ti primorski obveščevalci (padalci), ki so nekaj časa bili obveščevalci zaveznikov, nato pa izkoriščeni za vohune.

To mi je v intervjuju zelo natančno povedal Ciril Kobal, ki je bil dvakrat v zaporu; najprej ga je OZNA zaprla v Splitu, nato pa Angleži v Trstu. Tako mi je dejal: »Našim sploh nisem mogel zameriti, ker je veljalo pravilo: "Če je nedolžen, je vedel, da bo padel on, da bo on žrtev, če pa ni nedolžen, bo lahko zaradi njega padlo sto drugih," in po tem principu je tudi osem kolegov iz mojih vrst končalo z neznano usodo.«

Tisti Primorci, razen redkih izjem, ki so bolj verjeli italijanskim škofom kot slovenskim duhovnikom, so takrat že zelo dobro vedeli, kdo se v Jugoslaviji bori proti okupatorju, celo partizanske pesmi so že znali peti, zato se kraljevim enotam niso hoteli priključiti. V knjigi Alberta Kluna *Iz Afrike v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije (NOVJ)* je opisano več uporov primorskih Slovencev, ki niso hoteli ne v kraljeve in tudi ne angleške enote, ampak le k Titovim partizanom, zato so jih za kazen razorožili in odpeljali v druga taborišča. V taborišču El Shat, v katerem so bili tudi begunci, ki so pred vojnimi grozotami zbežali iz Jugoslavije, so v protest izobesili jugoslovansko trobojnico z rdečo zvezdo in jo obdržali do konca vojne. Življenjske razmere niso bile dobre, v tem taborišču je zaradi bolezní umrlo kar 715 ljudi, od tega 122 begunskih otrok. Ena izmed oblik njihovega boja je bila tudi narodna, domoljubna in partizanska pesem.

Naši Primorci so se upirali povsod. Eden najhujših uporov se je zgodil v taborišču Atira, o njem Albert Klun piše v knjigi Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni:

»V gardnem bataljonu je vrelo in očitno je bilo, da bo ob prvi priložnosti prišlo do nemirov. Treba je povedati, da je v tem bataljonu med drugimi preživel skoraj dve leti tudi poročnik Branko Jevremović, predvojni član KPJ, ki je bil v stari Jugoslaviji degradiran in obsojen zaradi svoje revolucionarne dejavnosti. Po prestani kazni se je zatekel v Sovjetsko zvezo. Ob koncu leta 1941 pa je prišel na Bližnji vzhod in z gardnim bataljonom krenil na libijsko fronto. Ko mu je grozila aretacija, so mu prav Primorci pomagali, da se je prebil v Turčijo in od tam zopet v Sovjetsko zvezo. Jevremović se je pozneje vrnil v Jugoslavijo z 2. tankovsko brigado. Bil je eden od organizatorjev narodnoosvobodilnega gibanja med Primorci in Istrani na Bližnjem vzhodu.

V Atiri bataljon seveda ni miroval, ampak se je vsak dan uril z raznim orožjem, mnogi pa so odhajali v vojaške tečaje. Udeležili so se tudi manevrov, ki jih je organiziral štab indijske 10. divizije. Toda kljub temu je med vojaki in kraljevskimi oficirji nastal nepremostljiv prepad. Manjkal je samo povod, da pride do izbruha. Nanj pa ni bilo treba dolgo čakati. Med udeleženci tega upora so bili med drugimi tudi Ljubo Brovč, Evgen Fabijan - Janko in Alojz Tomšič.

Upor. V soboto, 10. julija 1943 zvečer, je bilo iz oficirske menze v taborišču slišati pijano petje sevdalink in razbijanje kozarcev. Vmes se je mešal tudi smeh lahkih deklet, ki so jih četniški oficirji pripeljali iz Haife nalašč za to zabavo. Popivanje je trajalo že ves dan. Medtem so se začeli Primorci in Istrani zbirati v skupine in spraševati, kaj bi bilo treba ukreniti. Po razburljivi razpravi pa ni bilo več časa za trezen premislek in organizirano akcijo; kot plaz so navalili na oficirsko menzo, z golimi rokami planili na četniške oficirje in razdejali bife.

Večina oficirjev je pobegnila in se zatekla k Britancem. Ti so takoj poslali v bataljon vojaško policijo, ki je nato obkolila taborišče.

Naslednji dan je vojaška policija s pomočjo oficirjev gardnega bataljona, ki so se zjutraj vrnili v taborišče, aretirala in zaprla 20 upornikov. Po uporu pa se je v bataljonu razširila vest, da je general Petar Živković zaukazal, da je treba upornike postreliti, vse druge pripadnike bataljona pa najostreje kaznovati. Vendar do tega ni prišlo, ker so o stvari le odločili Britanci. Po uporu je komanda samo pritegnila bataljon v intenzivne vojaške vaje celotne indijske 25. brigade in indijske 10. divizije, katerima je pripadal.

Ko so Primorci in Istrani fizično obračunali s svojo četniško vojaško komando, pa politične razmere še niso bile toliko zrele, da bi lahko napravili korak dalje. Prav upor v gardnem bataljonu v Atiri razkriva, kako težko se je bilo Primorcem in Istranom, ki jih je vojna pognala daleč na tuje, prebiti do narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije (NOVJ). Toda čeprav so bile posamezne skupine razmetane kar na petih celinah, so se vse borile za enake cilje. Kar se je dogajalo v Alžiriji, ZDA in drugod, je bilo za las podobno tistemu, kar se je dogajalo na Bližnjem vzhodu.»

O uporih naših fantov piše Albert Klun tudi v knjigi Iz Afrike v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije. Tu zapiše tudi zgodbo Jožeta Korošca, vodje oficirske menze v Atiri pri Haifi, ki so ga Britanci zaradi upora zaprli in nato obsodili na smrt. Zatem so mu to kazen spremenili v 25 let težke ječe. Ob protestih so vendarle ugotovili je italijanski državljani in zato ne more biti obsojen po stari jugoslovanski zakonodaji ter ga izpustili. So ga pa premestili v Ismalijo, kjer je postal eden najvidnejših organizatorjev za prestop vojakov kraljeve vojske v Titovo.

Jože Korošec v skupini vojakov, drugi z desne (Vir: A. Klun: Iz Afrike v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije)

V tem času, novembra 1943, je prišla v Egipt delegacija NOVJ pod vodstvom dr. Vladimira Velebita, da bi od tu bolje obvestila svet o tem, kar se dogaja v Jugoslaviji, in da bi od poveljnika britanske vojske na Bližnjem vzhodu generala Wilsona izposlovala orožje, a je ostala brez pomoči. O uspehih partizanov in o izdajalskem početju kolaboracionističnih četnikov je pa vendarle opozorila svet. Še več so dosegli tisoči dalmatinskih beguncev, otroci, ženske in starci, ki so jih pred vedno novimi ofenzivami Nemcev in njihovih kolaborantov prepeljali na Bližnji vzhod. Primorci so poslušali radio in na njem slišali veliko o partizanskih odredih, zato so tudi oni hoteli ustanoviti svoje odrede in oditi v boj.

Velja opozoriti, da so se leta 1943 razmere na svetovnih bojiščih bistveno spremenile. Prve dni februarja so elitne enote Nemčije, Italije in drugih držav osi doživele pri Stalingradu odločilen poraz in prenovljena Rdeča armada je obrnila fronto proti Berlinu. Po tem prelomnem dogodku so se zahodni zavezniki, ki so se prej bojevali s silami osi le na morju in v Afriki, odločili za odprtje frontalnih bojev tudi na jugu Evrope. Tako so se zavezniške čete

10. junija 1943 izkrcale na Siciliji in jo zasedle brez večjega odpora, nato pa začele prodirati proti Rimu. Konec julija 1943 je italijanski kralj Vittorio Emanuele dosegel, da je veliki fašistični svet odstavil Mussolinija in ga interniral.

Za razumevanje razmer pa ne smemo pozabiti, da so očitno Američani in še posebej Angleži gojili posebno simpatijo do italijanske desnice, sicer ne bi privolili v to, da po padcu Mussolinijeve vlade¹⁹ novi predsednik postane maršal Pietro Badoglio, prav tako fašist in celo vojni zločinec abesinske vojne. Ta je hotel za svojega vojaškega ministra postaviti zloglasnega generala Maria Roatto, ki je pobijal po Balkanu, a so mu zavezniki to odsvetovali. Zaprli so le Mussolinija, njegovi sodelavci in celo zločinci pa so prišli do drugih pomembnih položajev v novi državi. (Več o tem v angleški Wikipediji in dokumentarnem filmu Fašistična zapuščina.) Politika zahodnih zaveznikov je že s tem jasno pokazala našim ljudem, da italijanski vojni zločinci ne bodo kaznovani, njihovi zločini pa bodo potisnjeni v pozabo. Tudi tu se je treba spomniti na vlogo Velike Britanije pri poklanjanju našega ozemlja Italiji na tajnem Londonskem sporazumu po prvi svetovni vojni in na skrito simpatiziranje z Mussolinijem, ki je spravil v zapore vse delavske voditelje. Njihov prvi minister Arthur Neville Chamberlain se je rad sestajal z Mussolinijem celo neposredno pred vojno, leta 1939, in tudi s Hitlerjem, s katerim je podpisal zloglasni Münchenski sporazum.

¹⁹ *Italijani, ali še bolj Primorci, rečemo temu tudi padec fašizma ali padec fašistične Italije, kar pa dejansko ne drži, saj so novo vlado vodili stari fašisti in vojno nadaljevali, ne drži pa tudi zaradi nove Mussolinijeve socialne republike Salo.*

*Proa stran drobne
knjižice A. Kluna
Prekomorci v
narodnoosvobodilni vojni
z naslovno sliko
otvoritve spomenika in
kostnice prekomorcev v
Ilirski Bistrici, kjer je
bila ena njihovih
najhujših bitk v
osvobajanju Slovenskega
primorja. (Vir: arhiv A.
Kluna)*

KAPITULACIJA FAŠISTIČNE ITALIJE

Za ljudi in kraje, ki jih je okupirala Italija, dejansko za vse Sredozemlje se je največji premik zgodil 8. septembra 1943, ko je Italija kapitulirala. To je bil praznik svobode, ki pa je trajala samo nekaj dni, saj so Nemci zelo hitro okupirali preostalo Italijo in skoraj vse, kar si je ta prej prilastila. Pri nas so tisto jesen izvajali hude zastraševalne požigalske ofenzive, v Italiji pa so zaveznikom zaprli pot proti Rimu.

Moj oče Danilo se je na srečo že prej, takoj po padcu Mussolinijeve vlade, z begom rešil taborišč posebnih bataljonov. Tudi on je bil eden tistih, ki mu Italijani niso zaupali, bil je Slovenec iz zelo

zavedne slovenske družine, pa še sin nekdanjega avstro-ogrskega topniškega podčastnika, ki jih je po obstreljevanju Doberdoba podil vse do Piave. Po razpadu avstro-ogrske vojske in koncu prve svetovne vojne je tudi moj ded Štefan Ivančič prišel v posebna italijanska taborišča globoko v Italiji. Kot mi je sam pripovedoval, so v teh Italijani načrtno izvajali genocid z izčrpavanjem ljudi z lakoto in boleznimi, podobno kot so to počeli v Libiji z beduini. Ob tem so izkoristili tudi epidemijo španske gripe, tako da je za vedno ostalo na neurejenih pokopališčih po Italiji več deset tisoč njegovih slovenskih in drugih jugoslovanskih vojakov pa tudi na novo rekrutiranih Slovencev. Do Hrvatov so imeli boljši odnos, saj so hitro ugotovili, da jim bodo bolj koristili kot ustaši. Moj ded se je rešil in preživel ta hudi čas, ker so ga rabili kot prevajalca, saj je znal sedem jezikov, pa tudi zaradi boljšega znanja italijanščine, kakor so ga imeli v veliki večini nepismeni Italijani.

Oče pa je imel to srečo, da je bil odličen izučen glasbenik in je že pred vojno igral v italijanskem vojaškem orkestru. Ob začetku vojne so ga vpoklicali v glavni orkester v Milano, po zaslišanju pa kmalu poslali bolj na jug Italije v L'Aquilo, v drug orkester, v katerem niso nosili paradnih uniform in perjanic, ampak razcapane obleke vojakov iz posebnih bataljonov. A tu je imel vsaj to prednost, da je lahko zbežal domov že konec julija in ne šele po 8. septembru 1943. Badoglijeva vlada je vse Slovence in Hrvate iz posebnih bataljonov, ki so zapustili vojašnice, razglasila za dezertarje, na severu, v republiki Salo, pa so veljali še za dezertarje in bandite. Zaradi tega oče ni mogel iti domov in se je v Trstu pridružil svojim tovarišem, ki so se vključili v 1. tržaški bataljon.

A usoda je hotela, da je bil ta bataljon napaden in zdesetkan že 1. oktobra 1943, dan pred pravim začetkom v Sloveniji manj znane nemške istrske požigalske ofenzive. Takrat je bil ranjen tudi moj oče in je tak prišel domov v Osp, kjer se je pozdravil. Ko je kasneje kot intendant Istrskega odreda prišel do novih instrumentov, je skupaj s starimi godbeniki iz orkestra posebnih bataljonov in tovariši z Goriške pomagal postaviti nov orkester, ki je ob koncu vojne igral na zasedanju prve slovenske vlade v Ajdovščini.

»Slovenska« godba v L'Aquili, v kateri imajo Slovenci instrumente, Italijani pa pištrole. Oče stoji drugi v 3. vrsti. (Vir: arhiv družine Ivančič)

Veliko slovenskih vojakov iz razpadle italijanske vojske, ki niso imeli priložnosti pravočasno zbežati in se priključiti partizanom ali pa se predati zaveznikom, je zajela hitro prodirajoča nemška armada. Kot drugi italijanski ujetniki so končali v nemških delovnih taboriščih. V knjigi Lebič je objavljenih več intervjujev teh zapornikov, ki so jih Italijani predali Nemcem.

Peovski zbor naših internirancev v L'Aquila, slikan na istem mestu in z istimi italijanskimi »nadzorniki« kot godba. (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

Po vdoru v Italijo leta 1943 so Nemci rešili Mussolinija iz zapora v Gran Sassu in mu pomagali ustanoviti novo Socialno republiko Salo. Številni italijanski vojaki, predvsem fašisti, so se množično odločali, da se priključijo novi Mussolinijevi vojski in z nemškimi enotami nadaljujejo boj do konca. Najbolj znana enota italijanskih fanatičnih fašistov, ki je veliko hudega storila tudi pri nas, je bila zloglasna X-MAS (Decima Mas). Prav ti so ob podpori nemških esesovcev počeli nad našimi ljudmi in tudi svojimi italijanskimi protifašisti najhujše zločine.

Še hujši teror so ti italijanski fašisti izvajali na Tržaškem, središču nove nemške dežele Adriatisches Küstenland pod vodstvom nemškega SS generala slovenskega rodu Odila Globočnika. Ta je z vseh koncev, predvsem pa iz Poljske, Ukrajine, Italije in celo iz Slovenije, natančneje iz ljubljanske škofije, pripeljal najhujše kolaborantske naciste in krvnike ter kar sredi mesta v stari Rižarni postavil uničevalno taborišče s krematorijem. Mussolinijeva salojska republika pa je tu odprla posebni policijski inšpektorat, ki

ga je vodil Giuseppe Gueli, eden izmed najbolj zaslužnih italijanskih policistov, ki so pomagali Nemcem reševati Mussolinija. Skozi njegove zapore in mučilnice v Vili Triste in nato na Kolonji je šlo okrog 5.000 protifašistov s Tržaškega in Istre. Najbolj krvoločen je bil njegov pomočnik in vodja političnega sektorja Gaetano Collotti, ki je zbral okrog sebe predvsem italijanske fašiste iz Istre.²⁰ S tem se je pri nas najhujši fašizem šele začel. To je izkusila vsaka naša družina.²¹

Na območju, ki je bilo pod vplivom jugoslovanske partizanske armade, so se številni zajeti italijanski vojaki in protifašistični prostovoljci vključili v jugoslovanske partizanske enote, v notranjosti Italije pa se je po zgledu jugoslovanske partizanske vojske razvilo močno odporniško gibanje.

Do tedaj ponižani primorski fantje in možje pa tudi številni v italijansko vojsko mobilizirani mladoletniki so po razpadu fašizma vendarle svobodneje zadihali. Po raznih krajih Italije in taboriščih po vsem svetu so z veseljem in ponosom sprejemali novice o splošni vstaji primorskega ljudstva, ki so ga kar četrto stoletja poizkušali iztrebiti na vse načine. V Italiji so jih zavezniki zbirali v različnih krajih, najprej v novem začasnem zavezniškem taborišču v Tarantu, nato v Carbonari in končno v Gravini, kjer je bilo ustanovljeno veliko zbirno partizansko središče, povezano s predstavništvom narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije v Bariju.

²⁰ Več o tem, kaj so pod njunim terorjem morali prestajati naši ljudje na Tržaškem, lahko preberete v moji knjigi *Peruti tržaškega aborigina in e-knjigi Tržaška zver Gaetano Collotti*.

²¹ To sem opisal v dveh knjigah: *Roža Osapska in Ko so v Gabrovici zorele češnje*.

V zbirna taborišča so prihajali tudi številni konfinirani Primorci, to je tisti, ki so jih italijanske oblasti prisilno izselile na jug Italije, in nekateri politični zaporniki, ki so uspeli zbežati, med njimi tudi ženske. Sem so zavezniki vozili tudi štajerske, gorenjske in koroške fante, ki so dezertirali iz nemške vojske, pa tudi razne prostovoljce.

Skupina deklet in žena, ki so 16. oktobra 1943 prišle v partizanski tabor Carbonara iz zaporov Trani. Druga z leve stoji Nada Žagar, četrta je Vida Tomšič, šesta pa Sava Žagar. (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

V taborišču Carbonara so zavezniki najprej poskušali pridobiti taboriščnike za svoje enote. Večina tam zaprtih Slovencev in Hrvatov se je temu uprla, zato so zavezniki izvedli pisni plebiscit, na katerem se je velika večina odločila za jugoslovansko vojsko. Ti so 17. novembra 1943 odpotovali kot prvi ešalon bodočih prekomorcev v Gravino, približno 60 kilometrov oddaljeno od Barija. V italijanska zbirna taborišča so prihajali tudi fantje in moške iz Afrike, v tamkajšnje bolnišnice pa so zavezniki z letali in ladjami pripeljali tudi številne partizanske ranjence iz Jugoslavije.

Po prihodu v Gravino so jih častniki jugoslovanske partizanske vojske začeli organizirati in ustanavljati brigade, ki so nato prek Barija odhajale na Vis in naprej po vsej Jugoslaviji. Udeleževali so se akcij za osvobajanje domovine na vseh frontah. Ravno zaradi načina njihovega prihoda v domovino preko Jadranskega morja so te brigade dobile ime prekomorske.

PRVE ENOTE NOVJ NA BLIŽNJEM VZHODU

Primorci in Istrani so se v posebnih bataljonih in še bolj v angleškem ujetništvu Afriki združevali tudi v pesmi in v želji pravzaprav že v boju za pridružitve narodnoosvobodilnemu boju v domovini. Kdaj pa je bila onstran morja ustanovljena prva enota ali odred Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije (NOVJ)²²?

Albert Klun v knjižici *Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni* piše: *»Začetek ustanovitve odreda bi pravzaprav lahko pomaknili že v leto 1941, ko so Primorci in Istrani zapuščali italijanske oborojene enote in se spočetka prijavljali v redne enote zavezniških armad.« /.../»Britanske oblasti na Srednjem vzhodu namreč niso priznavale NOV za legalno in so vse vojake, ki so se opredelili zanjo, razorožili in premestili v posebno taborišče Gineifo—Fanaro pri Velikem grenkem jezeru. To taborišče so imenovali *Yugoslav Camp (Partisans) British Responsibility — Jugoslovansko (partizansko) taborišče pod britanskim nadzorstvom.*«*

Dejansko ustanavljanje enot in brigad se je začelo šele septembra 1943, a - kot sem že omenil - ne samo zaradi kapitulacije Italije,

²² Kratica NOV je Narodnoosvobodilna vojska, NOVJ pa Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije; če ima spredaj še VŠ, je to Vrhovni štab.

ampak kot posledica razmer na bojiščih in spoznanja, da je mogoče zmagati le složno, vsaj brez javnih razprtij.

Mag. Nada Čibej, direktorica Pokrajinskega arhiva Koper in predsednica osrednjega odbora prekomorcev, je ob 70-letnici ustanovitve prve prekomorske brigade zapisala v Primorskih novicah: *»Prva prekomorska brigada je bila ustanovljena v bazi 75 - Carbonari 20. oktobra 1943. Sestavljena je bila iz 1886 borcev. V tem času so Britanci še vedno priznavali jugoslovansko kraljevo vojsko kot legalno in so pripadniki novoustanovljene brigade imeli nemalo težav z britansko komando taborišča. Šele 17. novembra 1943 je britanski general MacLean sporočil štabu 1. prekomorske brigade, da je glavni štab britanske armade priznal partizane kot sobojevnike in da bodo brigado ustrezno oborožili in poslali v Gravino.«*

Prepustimo besedo pričam tega dogajanja, najprej prekomorcu in tudi najbolj zaslužnemu zgodovinpiscu prekomorske epopeje, lahko bi rekli tudi primorske odisejade dvajsetega stoletja, Albertu Klunu.

ALBERT KLUN

O Albertu Klunu je bilo že veliko napisanega, z njim pa sem naredil tudi dve daljši radijski oddaji, eno o prekomorcih in eno o njem, a obe sta bili v tistih časih po osamosvojitvi izbrisani, čeprav sem jih arhiviral. Večina mojih oddaj, ki so bile posnete in objavljene med leti 1995 in 2010, je na srečo vendarle ostala in bila nato digitalizirana, ker so jih dekleta iz radijske diskoteke skrila v poseben predal.

Albert Klun v častniški uniformi (Vir: osebni arhiv A. Kluna)

Pa tudi sicer sva se z Albertom Klunom o prekomorcih večkrat pogovarjala, saj smo se vsi dobro poznali, tudi najini družini. Čeprav je bil nekoliko resen, vojaški, je bil prijeten sogovornik, ki je skrival, da je postal celo general; bolj od tega je bil ponosen na svoje raziskave in knjige, pa seveda na ljudi.

Po rodu je izhajal iz Brezovice pri Hrpeljah in Kozini. Bil je rojen v zavedni slovenski družini, ki je bila med ustanovnimi člani tamkajšnje čitalnice, pevskega zbora, gasilcev in čevljarske zadruge. Bil je zelo bister in nadarjen fant, zvedav, ki je rad hodil v šolo, a takrat je bila ta le italijanska. Če si hotel narediti več kot pet razredov osnovne šole, katere cilj je bil samo poitalijančevanje, si se moral vpisati v mladinske fašistične organizacije. Fašisti so jih organizirali že za otroke v vrtcih, to so bili *Figli della lupa* ali

Otroci volkulje. V osnovni šoli so vsi fantje morali nositi črne srajce in se včlaniti v organizacijo *Balilla*, dekleta pa v *Piccole Italiane*.

Če si hotel nadaljevati šolanje, si se moral vpisati v »višje« organizacije, kot so bili Avangardisti in Giovani fascisti. Brez tega ni šlo. Klun je imel srečo ob bratovi nesreči; ta je bil v Abesiniji ranjen, pa čeprav s puščico, in postal junak, kar je zelo koristilo ostalim v družini. To je bil znani koprski čevljar, ki je nadaljeval tradicijo avstro-ogrskih vojaških čevljarjev Ivan Klun, oče znanega koprskega rokerja Zlatija Kluna. Da, tudi glasbeniki so ti Kluni.

Albertu je bratova rana pomagala, da je lahko nadaljeval šolanje in se vpisal na gimnazijo, a je že mlad občutil sovraštvo Italijanov do Slovanov. Ko je leta 1942 dopolnil 16 let, so ga večkrat iskali, da bi ga odpeljali v posebne bataljone, a jim je dvakrat ušel, tretjič pa so ga dobili pri stricu v Materiji in ga odpeljali v Celano.

Leta 1943 so ga prestavili v taborišče v L'Aquilo, kjer se je srečal z množico primorskih fantov, tudi Oskarjem Kjudrom. Nekako so prišli do harmonik, saj je bil tudi on glasbenik, in ustanovili pravi mali harmonikarski orkester s solistom violinistom Oskarjem. Kasneje so odšli od tu, tako kot ostali, odločno v partizane, na ladje in na Vis. Tu se je spoznal z Mirom Kocjanom in tudi s Titom (žal nisem izvedel podrobnosti, vem pa, da je Tito po vojni oba z družinama povabil na letovanje na ta otok).

Po koncu vojne so Alberta Kluna hoteli poslati v šole v Rusijo, a se je temu uprl. Ker pa je že kot prekomorec v tretji prekomorski udarni brigadi postal znan komandant, je šel v šolo za častnike v Sarajevo, nato pa v Ljubljano, kjer si je ustvaril družino in nato ob sodelovanju s Kocjanom hitro napredoval. Tako se je upokojil kot polkovnik in se preselil v Koper. Tu se je družil s svojimi stariimi tovariši iz 3. prekomorske brigade in s Srečkom Vilharjem zastavil svoje nadaljnje poslanstvo.

Albert Klun s prijatelji iz Pivke v taborišču Celano julija 1943 na sredini, še vedno v civilni obleki, saj mu najprej niti uniforme niso hoteli dati. (Vir: osebni album A. Kluna)

Albert Klun je napisal 15 knjig in nešteto člankov, nekrologov mrtvim tovarišem, postavil nešteto spominskih plošč, spomenikov in drugih obeležij. Ustavila ga je šele huda prometna nesreča na Korziki, kamor je skupaj s še dvema tovarišema nesel postaviti spominsko ploščo padlim Sardincem v Bastiji na tem otoku

Sardinijo so namreč osvobodili Angloameričani in nato napadli Korziko, Italijani pa so postavili v prvo bojno vrsto prav naše primorske fante, ki do tedaj še niso držali puške v roki. Zato je ta otok posejan z grobovi, na katerih piše samo *Slaves*. Klun jim je hotel postaviti plošče tudi z imeni in priimki, a po nesreči si nikoli ni več tako opomogel, da bi lahko uresničil svoje načrte.

Njegovi prekomorski tovariši so ga zelo spoštovali in ga imeli radi. Po njegovi smrti so s pomočjo koprskega Združenja protifašistov, borcev za vrednote NOB ter veteranov tudi njemu v aleji

primorskih junakov postavili bronasti kip, ki gleda na morje. Njegov prijatelj in sin prekomorca Jože A. Hočevar mi je ob odkritju njegovega spomenika povedal:

»Od leve proti desni: Sila Franc, Jože Prelec iz Kožane, Klun Albert iz Hrpelj, Segulin iz Boršta pri Trstu, (spredaj) Oskar Kjuder iz Lonjerja pri Trstu, Slikano v L'Aquili, marca 1943.« Ta pripis je bil na drugi strani prejšnje slike, vendar sem kasneje ugotovil, da spada k tej. (Vir: osebni album A. Kluna)

»Albert Klun je bil markantna osebnost. Ko je po upokojitvi po triinštiridesetih letih zaradi zdravstvenih posledic vojne prišel v Koper, se je takoj navezal na Osrednjo knjižnico, ki jo je takrat vodil prav tako prekomorec Srečko Vilhar. Skupaj sta prišla na idejo, da bi kaj več napisal o prekomorcih. Tako je začela nastajati knjiga 1. in 2. prekomorska brigada, ki je osvetlila ta fenomen prekomorcev. To so bili pretežno mobiliziranci iz italijanskih posebnih bataljonov (*Battaglioni speciali*), brez orožja, saj jim ga Italijani niso zaupali. Pobrali so mlade fante in može, ki jih še sedaj vidim na tovornjaku, in jih odpeljali širom po Italiji.

Po razpadu Italije so zavezniki ugotovili, da bi lahko to postala pomembna vojska in tako smo dobili prekomorske brigade /.../

Bil je človek širokih obzorij, ni bil »seksaš«, ampak se je znal povezovati z različnimi ljudmi. Prijatelj je bil z Vilharjem, glasbenikom Radom Simonitijem, slikarjem in kiparjem Jožetom Pohlenom. Bil je velik rodoljub, ponosen na svoj kraj in sploh Primorsko.«

Tudi Klunovemu prijatelju in soborcu Srečku Vilharju, ki ga je spodbujal k raziskovanju in pisanju o prekomorcih, so v Kopru postavili bronasti doprsni kip. Stoji v vhodni avli koprške študijske knjižnice, ki jo je ustanovil in dolga leta tudi vodil.

Srečko Vilhar, slikan v zaporu v Sremski Mitrovici leta 1937. (Vir: Srečko Vilhar, Albert Klun: Prva in druga prekomorska brigada)

Srečko Vilhar je bil eden izmed tistih Primorcev, ki so morali pred fašističnim terorjem bežati po svetu. On je zbežal v Jugoslavijo, ki pa takrat političnih beguncev ni rada sprejemala. Kot študent je bil zelo aktiven v begunskem društvu Mlada Soča, v katerem so se družili mladi dijaki, študentje, komunisti in tigrovci. Bil je član komunistične stranke, to pa ni ostalo skrito policiji, zato so ga začeli preganjati. Najprej je bil zaprt v Beogradu, na Adi Ciganliji in v Glavnjači, nato pa je bil premeščen v zloglasno ječo Sremske Mitrovice. Tu je prišel v stik z vodilnimi jugoslovan-skimi komunisti. Kot piše tudi v Wikipediji, sta v ječi z Mošo Pijadejem osnovala pravo »marksistično univerzo«. Z gladovnimi stavkami so si jetniki namreč izborili pravico, da so dobili in brali marksistično literaturo. Srečko Vilhar po prestani kazni ni smel

na svobodo. Stojadinovičevi žandarji so ga kot italijanskega državljanu vklenjenega pospremili na mejo in ga v Postojni izročili fašistični policiji. Italijansko vojaško sodišče ga je brž obsodilo na dve leti ječe, konfinacijska komisija pa mu je dodala še pet let. Po razpadu fašistične Italije se je priključil prekomorcem.

Kipa Srečka Vilharja v koprski študijski knjižnici in Alberta Kluna v aleji junakov v Hlavatyjevem parku v Kopru (Foto: M. Ivančič)

Slika zgoraj: Glasilo Naša je Istra

Slike na naslednjih straneh:

Pesem prekomorcev: tekst Smiljan Samec, glasba Rado Simoniti

Članek Franceta Bevka Učimo se slovenščine

Pesem Avgusta Šajna Domovina kliče

Glava glasila 3. prekomorske brigade Prekomorec

Članek Tak borec je naš tovariš Emil (Vir: glasilo Prekomorec)

(Vse vir: Pokrajinski arhiv Koper, SI_PAK/0349, Zbirka dokumentov prekomorskih brigad, te 5 in te 75)

Lesen prokomorac
(imitacija Lince)

Rade Lincinić

Allegretto (♩ = ca. 104)

f i. Mi pusi bor-se pre-ko-mor-si stali
radi adaj ovolovani kaje

e a rjunašči staj. Naše mlade so hi-ga-de šle požnand o Lincinchoji krešči
i ad si lepih dan, naj kot korei prekomor-i anečaj sanj šli hove oškon naše

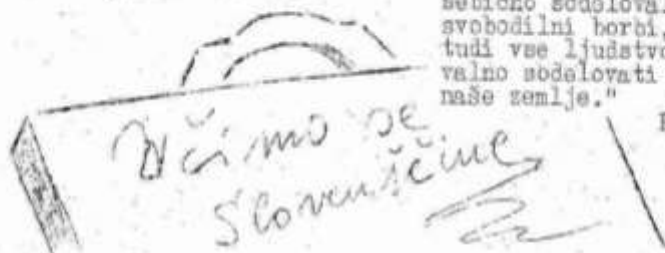
e xerija, sveta zemlja naših dedov in pirov, nas kot mati je vodi-la po voljnogalstet po
viete do so čivete, in nas pesem vodi tja, kjer e-šina domovina širi se klave-ni

Prosveta

"Kakor je ves narod ne sebično sodeloval v naši osvobodilni borbi, tako mora tudi vse ljudstvo požrtvovalno sodelovati pri obnovi naše zemlje."

France Bevk

V naši brigadi je dosti tovarišev Slovencev, ki so pred vojno živeli pod Italijo. Pašinem, ki je tam vladal, je že leta 1927. čisto zatrl slovenski pouk v šolah. Otroci slovenskih staršev so bili prisiljeni učiti se tujega jezika, ni jim bila dana možnost, da spoznavaajo svoj jezik in svojo kulturo.

Dolžnost kulturno prosvetnih odborov po edinicah je torej, da nauče borce ne samo govoriti njihovega materinega jezika, nego naučiti jih da bodo dobro govorili.

V teh vrsticah hočem borcem pokazati, kolikoga pomena je za njih dobro vladanje materinega jezika v govoru, pisanju in čitanju.

Mnogo važnosti se polaga v naši vojski na politično vzgojo. Seveda je pri tem nemogoče, da se ne bi uporabljalo izrazov, ki jih borec ne čuje v vsakdanjem razgovoru in katerih se more naučiti skoraj samo iz knjig. Tako se zgodi, da nekateri ne znajo odgovoriti na stavljenja jim vprašanja. Pozneje pa pravijo: "Jaz razumem, ali ne znam povedati." Tu se jasno občuti pomanjkanje besednega zaklada.

Zavedati se moramo tudi, da bodo mnogi današnji borci jutri morča vojaški ali politični rekovedilci. Oni, kakor vsi ostali, morejo mnogo več koristiti, če znajo dobro čitati, pisati in govoriti. Borci z veliko večjim zanimanjem poslušajo pri predavanju dobrega govornika; obratno to ves njihov trud zmanjša če ne bodo znali svoje snov borcem lepo objasniti.

Današnji borci bodo prej ali slej poklicani, da na drugi način koristijo svoji domovini. Vsi, prav vsi, bodo morali zavhati rokave in udarniško prijati za delo obnove naše porušene zemlje. Aktivno bodo morali sodelovati pri gospodarstvenem, političnem in prosvetnem delu.

Mi vaj dobro vemo, da je naša inteligenca precej razredčena v sodenji vojni, da na Primorskem ne bo več italijan-skih učiteljev, občinskih tajnikov, počastatov, upravnih in drugih uradnikov. Kdo bo prevzel vsa ta mesta, kakor še tudi druga, ki jih bo zahtevala nova ureditev demokratske federativne Jugoslavije, ako ne v prvi vrsti tisti, ki so znali s svojo krvjo priboriti vsam svobodo? Na Primorskem ni slovenskih učiteljev. Kdo bo podučeval starejše in otroke, ako ne baš oni, ki imajo

Gravina, 4.2.1944

Ta pesem je bila napisana v prepagandi, ko se se zbirali ed vseh strani jugoslevanski redeljubi v Gravise (Italija)

DOMOVINA KLIČE

Kar nas v tujini je sinov
Slevenske demevine,
spemajmo naših se demov,
o krvje mamečene planine!

Spemajmo se na partizane,
kake junaške se bere,
na hiše zrušene, pežgane,
na klico žena in njih selze!

Nedeljane klince stročičev
in njih usmerjenih družin
ed fašističnih biričev,
ki zapisali se nam pogin.

Mi pa mečene ureti,
naš nared mlad je in mečan!
Ne beste negli nas zatreti,
za te skrbel be partizan!

Zapustil pežgane je demevje,
zapustil žene, mater sin,
pedal se v hribe in gruevje
s srcem, pelain belečin.

Za demevine belečine,
za sevražnika pa srd!
Zdaj pa iz genda in planine
zadaja noč in dan nu surt.

Zato, kar nas je še v tujini,
tevariši, urne pehitime
na peneč herejski demevini,
da si svebete priberime!

Šaja Avgust

A. G. št. 1605 a. T.

XIX let.

173/191

RAKONOMORAC

TJEDNIK III PREK UD BRIGADE

BRIG 5.

21. marta 1945.

Tak borec je naš tovariš Emil

Sonce je zatonilo, le večerna zarja je še krasila nebo. Borci, utrujeni od dolgih potovanj, se spravljajo k počitku. Le majhna družba še sedi na prostem in se veselo pogovarja.

Tovariš Zlatič Emil, vodni delegat 3. čete III. bataljona, pripoveduje družbi o uspelim jurišu pri Mostarju. Njegove besede vzbujajo med borci veliko pozornost. Vedó, da imajo pred seboj hrabrega mladeniča, ki mu ni bilo nikoli žal svojega življenja.

Težke življenske prilike so skovale njegovo železno voljo. Rodil se je kot delavski sin v Kopru. Očetov zaslužek je bil skromen, zato je družina večkrat občutila pomanjkanje. Nekoga dne je ostal bče brez zaslužka. Družina se je preselila v Trst, kjer je bilo več možnosti zaposlitve. Tudi tam so živeli v skromnih razmerah. Po končani osnovni šoli je šel za pekarskega učenca. Po treh letih je postal pekarski pomočnik ter pomagal o čezu vzdrževati družino.

Svojega poklica ni mogel dolgo izvrševati. Leta 1941. je bil mobiliziran v italjansko vojsko. Poobdeljen je bil delavskemu bataljonu, kajti Italjani niso imeli nikoli zauranja v naše primorske Slovence. Po padu Italije je izkoristil ugodno

priliko ter zbežal iz taborišča. Januarja 1944. se je prijavil v partizanskem taborišču v Gravini. Sprejet je bil v partizanske vrste.

Postal je kurir v tretjem bataljonu. Ko so se začela a koijs po otokih in v Dalmaciji, je vestno izvrševal svojo dolžnost.

V akciji za Knin je v najtežjih trenutkih prenašal uka ze četam. Nikdar ni pomišljal, da je njegovo življenje v nevarno sti. Vsako povelje je izvrševal hitro ter včasih pod najtežjimi pogoji.

Po končani akciji se je kdeložil političnega kursa pri brigadi, nakar je postal vodni delegat v tretji četi.

Pri Mostarju je njegova četa prva jurišala na utrjene sovražne položaje. Vodnik je padel in Emil je prevzel vodstvo vo da. Njegova strojnica se je iskrila v ognju. Treskanje granat ter reglanje strojnic in šarcev bi skoraj zaglušilo človeka. Ozračje je bilo skoz in skoz prekrito z dimom - kakor da bi megla logla na zemljo.

Emil se je v skokih približeval prvemu bunkerju. Le še par korakov je oddaljen od njega. Ne čaka. Ena za drugo leto roč na bombe v bunker... Nemci, ki so še ostali živi, se poženejo v bog. Naši borci, videč junaštvo svojega delegata, drviyo za sovražnikom. Šarci ropotajo ter kosijo bažiče "irice"...

Tudi v borbah za Iapac, Bihač in Gospič je bil vedno v prvih vrstah, dajoč zgled ostalim borcem.

V borbi pred Klano se je po posebno izkazal naš Emil.

Naš bataljon je zasedel koto 727 in se utrdil. Nekateri borci so maskirali položaje, drugi so napeto čakali sovražnikov protinapad. Čez nekaj trenutkov obsuje sovražnik z ognjem naše položaje. Naši mitraljezci takoj odgovorijo ter neusmiljeno kosijo, dokler sovražnik ne utihne. Napad se zopet ponovi. Naši vztrajajo dokler sovražnik ne utihne. Nekdo zakliče: "Na pomoč!" Emil teče proti mestu, kjer je slišal onemogli klic. On ne sliši sovražnih krogel, ki neustano švigajo med nami. Njegovo uho sliši samo ranjenega tovariša, ki ne more sam iz bunkerja. Emilova postava se izgubi med gostim dimom. Čez nekaj trenutkov se plazita po zemlji dva pestavi. Med njima pa švigajo krogle...Pri bližala sta se bolničarki, ki ranjenomu takoj ponudi prvo pomoč. Spoznal sem ranjenega vodnika Bajca iz tretje čete. Njegove oči so zahvalno obračajo proti Emelu, ki mu je v usodnem trenutku rešil življenje. Emil mu zadovoljno pokima ter odgovori na njegove poglede: "Storil sem svojo dolžnost."

Tak borec je naš tovariš Emil, ki častno nosi na svojih prsih odlikovanje za hrabrost.

Tolišič Ivan.

Tega junaka Emila Zlatiča sem tudi jaz osebno poznal. Po zgodnji upokojitvi, ko je slekel vojaško častniško uniformo, je namreč oblekel receptorsko, naše koprške televizije. Pogosto sva se torej videvala, pa ne samo pozdravila, ampak tudi kakšno rekla, a teh svojih vojnih herojstev nikoli ni omenil, niti ko sem delal oddajo o mladi tržaški slovenski revolucionarki in prekomorski borki bolničarki Vojki Šmuc, pa je bil prav on tisti, ki jo je v bojih za Knin v zavetju mraka s še enim soborcem že mrtvo prenesel na varnejši kraj.

Emil Zlatič kot mlad častnik (fotografija zgoraj). Njegov sin Klavdij in vnuk Danijel kot zastavonoši na prireditvi v Kučibregu (fotografija desno). (Vir: družinski arhiv Zlatičev in G. Bertoka)

To, da je bil prekomorec, sem izvedel šele po njegovi smrti od njegovega sina Klavdija in vnuka Danijela; oba sta namreč izredno ponosna in vestna zastavonoša našega koprškega Združenja protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov, njegova

snaha Mirela pa ena najbolj delavnih članic odbora. Vnuk Danijel nosi prapor 3. prekomorske brigade.

DRAGO SLAVEC

Drago Slavec iz Doline pri Trstu mi je v oddaji pripovedoval marsikaj zanimivega, tudi kako jih je italijanska učiteljica pretepala, on pa ji je to vrnil tako, da jo je s pestjo močno udaril v prsi, da je izgubila sapo in se zrušila. Potem pa jih je dobil od njenega moža, glavnega krajevnega fašista. V šolo so morali hoditi tudi ob sobotah, to je bila *sabato fascista*, takrat so morali vaditi marširanje z lesenimi puškami.

Z bratrancem sta redno skrbela, da sta vsako noč sproti potrgala vse plakate, ki so jih lepili fašisti po vasi, in tudi uničila njihovo lipo. Fašisti so namreč sredi trga, prav tam, kjer vsako leto postavljajo mlaj za njihovo majnico, posadili drevo, in to prav lipo, pod njo pa postavili spomenik Mussolinijevemu sinu. Onadva pa sta vsako noč s tankim svedrom zvirtala v deblo tiste lipe čisto pri tleh eno malo luknjo in vanjo nalila malo petroleja, dokler se drevo ni v enem tednu posušilo, na njegovo mesto pa so lahko potem spet postavili mlaj. *Podeštat*²³ je dovolil postavitev mlaja, tridnevne zabave in plesa pa ne. Zato je prišlo do velikega upora cele vasi, po protestih mladine in drugih so fašisti odpeljali v zapor dvajset vaščanov.

²³ *Od fašističnih oblasti imenovani župan*

Ko se je začela vojna, so vse mlade fante, še kot »mulce«, odpeljali v posebni bataljon, a tu jim še lesenih pušk niso dali, boljje rečeno zaupali.

Drago kot mladoletni rekrut ali interniranec posebnega bataljona (Vir: D. Slavec: Zgodbe mojega življenja)

September 1943 oziroma razpad fašistične Italije je Drago Slavec dočakal v Orii na polotoku Puglia. Tu so se zbrali Slovenci skupaj in prav na Slavčevo pobudo zahtevali, da čimprej odidejo v Jugoslavijo med partizane. Ker jim zavezniki tega niso hoteli omogočiti, so zbežali proti Tarantu. »*Ko smo prišli tja, smo ob nekem taboru zaslišali, da ob dvigovanju zastave pojejo pesem Hej Slovani,*« se je spominjal. »*Tisti trenutek se je v meni zgodilo nekaj neverjetnega, mravljinci so mi šli po životu in do konca pesmi smo stali kot kamni.*«

Ko je skupina prišla v taborišče, so razočarano ugotovili, da so ga Angleži dali v upravljanje vojakom kralja Petra oziroma četniškim častnikom. Ti so vsako jutro dvigovali svojo zastavo, a primorski vojaki pa so prav tako vsako jutro dvignili svojo, jugoslovansko, z rdečo zvezdo. Časniki so to grdo gledali, a niso mogli prav nič, saj na svoji strani niso imeli niti enega vojaka, vsi so se namreč odločili, da se pridružijo partizanom.

Ko so jih Angleži nato prepeljali v Gravino, so tam doživeli prvi šok, saj so jih tudi tu pričakali četniki, ki so kričali »*Živeo kralj*

Petar!« in jih vabili k sebi, oni pa so jim odgovarjali: »*Živijo Tito! Živijo Stalin!*« Pridružil se jim ni niti eden. Prav vsi so se priključili 1. brigadi Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, ki se je nato preimenovala v 1. prekomorsko brigado. Orožja jim seveda niso dali, dokler se niso vkrcali na ladjo za Vis, a na izplutje so morali čakati še kar nekaj časa.

V taboru v Gravini so vojakom najprej organizirali tečaj slovenščine, saj so se rodili in živeli v državi, kjer je bil njihov materni jezik prepovedan in so ga govorili lahko samo na skrivaj doma v družini ali pa na skrivnih druženjih, ko so tudi kakšno zapeli. Slavec mi je povedal, da so se v Dolini zbrali v dve skupini, ki sta s slovensko pesmijo provocirali fašiste. Najprej je zapela ena na enem koncu vasi, na Kaluži, in so seveda fašisti iz tamkajšnje vojašnice tekli na tisti konec vasi. Nato se je oglasila druga skupina z druge strani, s Tabora, in fašisti so se obrnili. Ta čas je prva skupina menjala položaj in zapela z drugega konca, nato je enako naredila druga skupina, pa so fašisti spet tekli na drugi konec in tako naprej.

V Gravini sta jih slovenščino učili Vida Tomšič in Cita Bole²⁴, pravili so jima »ta velika« in »ta mala«. Nekega dne so na tečaj vdrl Angleži in vsakega posebej pregledali, celo pretipali, ali imajo orožje. Tako so jih namreč nahujskali četniki, ker so jim bili seveda trn v peti. Pregledali so celotno taborišče in jim celo razbili vse lesene vojaške kovčke.

Od tu so jih nato prestavili v Carbonaro, kjer je bilo prej taborišče angleških ujetnikov. Nekaj dni pred odhodom so tja pripeljali tudi Srečka Vilharja, ki je bil še pred vojno kot primorski begunec in član napredne organizacije Mlada Soča najprej zaprt v Sremski Mitrovici, nato so ga jugoslovanske oblasti izročile italijanskim,

²⁴ *Obe sta bili kot komunistki obsojeni in zaprti v raznih italijanskih zaporih. Ko je Italija kapitulirala, sta se iz zapora v Traniju priključili prekomorcem in postali pomembni organizatorki kulturnih dejavnosti in ozaveščanja.*

ti pa so ga na posebnem sodišču v Rimu obsodili na dve leti ječe in nato še na konfinacijo. Te se je rešil z begom ob razpadu fašizma. Bil je hudo zdelan in zelo bolehen, zanimivo pa je, da so ga Angleži zaupali v varstvo prav Dragu Slavcu. Ta je zanj je skrbel vse do Drvarja.

Na roke napisan učbenik slovnice za tečaj slovenščine v prekomorskem taborišču v Gravini (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

Drago je kot prekomorec ob kasnejših vojnih dogodkih kot ujetnik Nemcev spet prišel v Italijo, zatem pa se je po pobegu iz Nemčije prebil čez Švico k italijanskim partizanom ter med njimi postal zelo znan in čaščen, poimenovali so ga kar »Tito«.

Od cele njegove zgodbe mi je ostala le verzija skrajšane oddaje, a je Drago potem vse to bolj na široko zapisal in s pomočjo zeta, znanega pesnika Borisa Pangerca, tudi objavil v svoji knjigi Zgodbe mojega življenja.

DANILO ŠKORJA

Zgodbe prekomorcev so zelo pestre, še najbolj tipično sem posnel z Danilom Škorjo, a intervjuja nisem utegnil objaviti. Takrat se je na RTV in tudi Radiu Koper začel pravi pogrom nad »partizani«. Najprej sva ugotovila, da sva po maminih straneh najbrž celo v

sorodu. Bržanija in Trst sta bila nekoč eno: možje so se kot veliki narodnjaki pogosto družili, a ženske, ki so še več časa preživele v Trstu, ker so prodajale ali delale, so se srečevale na tržnici ali na poti, so bile še večje revolucionarke.

Pogosta oblika fotografij, kakšne so mladi fantje s služenja vojske pošiljali svojim dragim. (Vir: osebni arhiv Danila Škorje)

Danilo Škorja je bil doma iz Črnotič, z meje med nekdanjo staro Avstrijo in Beneško republiko, a potem so ti kraji z izdajalsko tajno Londonsko pogodbo prišli pod Italijo. Moral je iti v italijansko vojsko, a je poudaril, da to ni bila rekrutacija temveč deportacija. Ko so ga italijanski vojaki prijeli, je bil še nepolnoleten mladenič; to je bilo 8. marca 1943, prav na pustni ponedeljek, ponoči ob treh.

»Obkolili so našo vas in aretirali pet fantov in nas na kamionu odpeljali v kasarno na Rojan, drugi dan na Sveti Just, tam so nas pregledali, postrojili in odpeljali na železniško postajo. Na poti do postaje so tržaški Italijani z oken kričali na nas "*Ribelli, ribelli!*" (uporniki). Tam so nas napodili v živinske vagone, po sedemdeset v enega, in nato odpeljali v L'Aquilo²⁵. Cel dan smo se vozili in niti vode nam niso dali. Pa še stranišč nismo imeli ... Bili smo sami Slovenci, letniki 1924, 1925 in 1926. Verjetno nas je bilo na tem vlaku 400 do 500 z našega konca. Iz Istre in Goriške so jih pobrali že prej.«

»Kako je bilo v L'Aquili?«

»Tam so nas dali v barake. Veliko jih je bilo, to je bila kasarna posebej za redno vojsko in posebej za nas. V barakah so bili pogradi, samo deske in ena konjska *deka*. Bili smo umazani, raztrgani in niti uniforme nam niso dali.

Mi smo hoteli izhod, smo udarili na *rampo*, a uspelo nam je šele v drugo. V mestu so nas ljudje čudno gledali, saj smo bili vsi raztrgani, strašni, tako da je o nas pisal tudi lokalni časopis, da je to sramota za državo. Šele potem je prišlo do spremembe, da so nas preoblekli in dali celo slamarice in *deke*. A so nas tudi premestili v samostan Svetega Jožefa, da ne bi več bežali. A mi smo s to izkušnjo le dobili dodatno moč. Tam smo se uprli, a so nas spet deportirali v Celano in Avezzano, bliže Rimu, in tam smo bili do padca fašizma. Vmes so me tudi zaprli za tri dni, ker sem pisal domov po slovensko. Pa so mi rekli: "Saj si bil v italijanski šoli!", a tisti naš učitelj nas ni nič naučil, samo tepel nas je ali pa dajal klečat na sol.

²⁵ V Italiji je več naselij z imeni, ki spominjajo na aquilo, to je orla. Ta L'Aquila, o kateri govorijo prekomorci, leži v hribovitih Abrucih vzhodno od Rima, večina pa jo v pogovoru poenostavi v Aquilo.

Danilo Škorja (na desni) s prijateljem (Vir: osebni arhiv D. Škorja)

Ob novici, da je padel fašizem,²⁶ so nas odpeljali v Kalabrijo. Mi smo seveda bili vedno brez orožja, imeli so ga le naši starešine, pravi Italijani. Tam je bilo že vse bombardirano. Nemci so že prihajali, mi smo pa čakali na stranskem tiru. Naš oficir je zahteval, da gremo naprej, potem pa so nas pred Santo Eufemio zbombardirali Angleži. Tam v tistih oljkah so nas Angleži obstreljevali kar z mitraljezi iz letal. Veliko je bilo mrtvih. Tisti preživeli smo tam

²⁶ 25. julija je padla le Mussolinijeva vlada, a novo je v soglasju z zavzniki postavil zagrizeni fašist in vojni zločinec iz Abesinije Pietro Badoglio.

ostali do kapitulacije Italije²⁷ in kopali jarke, da bi preprečili izkrcanje Angležev.

Takoj po kapitulaciji so prišli k nam štirje angleški džipi in odpeljali italijanske oficirje. Ob tem so jih vprašali, kaj so to za eni vojaki, pa so jim rekli da smo logoraši (zaporniki), Jugoslovani. Njih so pobrali, nam so pa rekli, da smo »voljno«, osvobojeni in prosti, pa da lahko gremo, kamor hočemo. Ampak kako in kam. Fronta je bila v Salerno. Mi smo se razpustili po okoliških vaseh in preživel, kot je kdo znal in mogel, v glavnem smo jedli sadje z dreves. Zatem je Badoglio ukazal, da se nas spet spravi v kasarne in so nas zatem poslali v kasarno v Catanzaru, take kot smo bili, umazane, raztrgane in ušive.

Nekega dne je v kasarno prišla delegacija jugoslovanske vojske. Povedali so nam, kako je v Jugoslaviji, potem se je oglasil tudi en italijanski general, ki je bil v vojni v Jugoslaviji in nas je vprašal, ali vemo kam gremo, da so tam samo lakota, kamenje, uši in tifus, vojna, in da nas polovica ne bo prišla domov. "Pojdite raje počasi za ameriško vojsko in boste prišli domov zdravi in živi." Nato so nas tisti iz Jugoslavije vprašali, kdo je za partizane. Nas je bilo 300 fantov in vsi smo rekli, da gremo v partizane. Samo eden se je odločil, da gre domov z Američani. Mi smo potem v manjših skupinah šli do gostilne, tam smo se najedli in dobili rdeče petrokrake zvezde. Nato smo šli v Bari.«

»Kako pa je bilo v Bariju?«

²⁷ Ločiti je treba padec Mussolinijeve vlade in nato tako imenovani armistizio ali položitev orožja. Naslednja poteza je bila vojna napoved Nemčiji, ki se je zgodila 13. oktobra, s čimer se je Italija postavila na stran zaveznikov. Seveda brez nove fašistične armade X-MAS, ki jo je po ustanovitvi Saloske republike s pomočjo Nemcev postavil Mussolini. S tem se je nad Slovenci v Italiji začel izvajati pravi etnocid, katerega simbol je postal krematorij v tržaški Rižarni.

»Tam so nas vse slekli, okopali, oblekli v nove angleške uniforme in dali orožje, tu smo peli, se učili slovenščine, imeli prireditve ...«

»Vi ste takrat prvič, odkar je bila vojna, dobili v roke orožje?«

»Da, ampak so nas tudi naučili rokovati z njim in smo vadili. Tu smo formirali 3. prekomorsko brigado.«

»Kaj ste bili po narodnosti?«

»Mešano je bilo, Slovenci, Italijani, Črnogorci in drugi. Prvi in drugi bataljon pa sta bila čisto slovenska. Glavni organizator je bil pri tem Albert Klun. On je bil že vojaško izobražen, organiziran in napreden. Mi smo ga že prej poznali, ko nas je na Kozini vadil kot italijanski vojak. On je bil prej celo včlanjen v fašistično organizacijo, vendar je že takrat tajno delal za partizane. Tu sta bila tudi dva Ivančiča iz Gabrovice, ki sta bila že prej organizirana, s partijsko izkaznico. Saj je bil tudi moj oče, že pred vojno.«

»Kako ste potem prišli v Jugoslavijo?«

»V Carbonari smo šli na ladjo Ljubljana in smo dva dni potovali do Visa, zaradi nevarnosti smo prišli ponoči na Vis, ki je bil že prej osvobojen. /.../Na Visu smo bili potem razporejeni po brigadah in mi smo dobili nalogo, da stražimo del Visa, saj so bili Nemci še vedno na sosednjih otokih. Tu je bila vrhovna komanda in angleška delegacija. Z njimi smo se tudi družili in smo se odlično razumeli, celo hrano smo si izmenjevali.

Na Visu smo bili približno dva meseca in z barkami, celo trabakulami na vesla, so nas kar domači ribiči, civili, vozili na akcije na Brač, Korčulo, na Hvar, kjer smo napadali Nemce ... smo jih nabili, pa šli nazaj.«

»Kako ste odšli z Visa na celino?«

»Najprej smo šli na Korčulo. Naša tretja brigada jo je osvobodila. Od tu smo potem šli na polotok Pelješac in do Stona, kjer pa smo bili zaustavljeni, saj smo bili zelo utrujeni in hudo izčrpani od

borb za Korčulo in Pelješac. Rabili smo počitek pa smo šli nazaj na Korčulo. Jug je potem napadla dalmatinska brigada in ga potokla.

Borci 3. prekomorske brigade leta 1944, med premikom z Visa na celino (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

Mi smo po počitku na Korčuli šli še na Komizo in od tu na Klis. Mi smo osvobajali tudi z zastavo in harmoniko in ljudje so nas sprejemali in častili z vsem, kar so imeli. V Solinu in vse do Trogirja pa je bila borba, saj smo napadli v streljih. Mi pešadija od zgoraj, spodaj ob obali pa naši tanki.

Od Trogirja, kjer smo od maršala Tita dobili priznanje udarna brigada, smo šli na Šibenik, del pa proti Konjebratu, Krki. Tu so Nemci že bežali pred nami. Vse so pobrali, mi smo jih pa ujeli in jim vse pobrali in dali vse domačinom, tudi ujete Nemce, ki so jih peljali nazaj v Šibenik. Mi jih nismo smeli likvidirati, ker smo bili vojska, zadržali smo le boljše orožje, pa kakšen nahrbtnik. Meni se je tam pri Krki kar samemu predalo okoli 15 Nemcev./.../

Potem smo šli na Knin, kjer so imeli Nemci veliko utrdbo. S te so nas tolkli. Mi smo jih napadali štirideset dni, po minskem polju in pod topniškim ognjem. Vsako noč, cel 8. korpus. Tam smo imeli veliko mrtvih, umirali so nam tudi med prenosom. Groza ... Tam smo mi jurišali, Nemci pa žgali po nas. Brez počitka. Tam smo tudi izvedeli, da se je naš komandant Rozman ponesrečil. Ko smo Knin osvobodili, pa smo šli nazaj na počitek v Trogir.

V bitki za Knin je bil tudi naš Albert Klun, on je bil že komandant bataljona, odličen organizator, pogumen prostovoljec za vsako akcijo. Z nami je bil tudi Oskar Kjuder, ki je vodil pevski zbor.

V Trogirju smo že mislili, da gre vojna h kraju in da gremo na Trst, Primorsko. Samo na to smo mislili ... Ampak potem smo šli na marš proti Bosni, pa smo vmes dobili komando, da gremo nazaj, in takrat smo videli motorizirane enote, ki so šle proti zahodu. Mi pa smo nadaljevali peš brez prestanka do Širokega Brega in naprej čez bosanske hribe. Tam je bilo veliko Nemcev in borbe so bile hude. Potem smo šli proti Mostarju. Porabili smo vso hrano in vse strelivo. Lačni smo bili in tudi po vaseh jemali hrano. Okrepili smo se šele po napadu in zavzetju Mostarja, vendar Nemci so najbrž izvedeli, da smo brez streliva in so nas ponovno napadli. Našo enoto so že odpisali, a nas je rešil en mitraljezec, ki je dobil nekaj municije. Tam je padla polovica našega bataljona. Mi smo nato iz zaledja šli na juriš za strešinami na čelu. Čez nas so tolkli topničarji in jaz sem tam dobil šrapnele, najhuje me je en kos granate udaril v kolk. Povlekel sem se v zaklon, a to je bil zame konec. Slišal sem še, da je Mostar padel, jaz pa sem potem padel v nezavest. Prebudil sem se v brigadni ambulanti. Celo noč so me nezavestnega nosili. Iz naše čete nas je bilo 27 ranjenih, veliko jih je padlo, tudi moj sovaščan Furlan.

Naprej so nas peljali s kamionom do Imotskega, nato z barko na Hvar. Tam sem v bolnici dobil tifus, zato sem šel z bolničarko v karanteno na nek hrib. Dolgo sem imel hudo vročino, dokler ni prišel zdravnik. Ko so me obrnili, je ugotovil, da to ni tifus, ampak

že gnojenje okrog črevesne odprtine. Takoj so me z džipom odpeljali v bolnico na operacijo. Po operaciji je zdravnik rekel, da ne bo nič iz mene, da bom umrl, jaz pa sem se, potem ko sem se zbudil, čutil ponovno rojen. Dolgo sem samo jedel in spal, vmes je bila celo osvoboditev. Iz bolnice so me izpustili šele avgusta 1945.«

Seveda je Danilo Škorja po ozdravitvi šel takoj domov, ampak samo na dopust. Doma so bili vsi presenečeni, saj so že mislili, da je umrl. Pa skoraj bi umrl tudi na tem dopustu, a so ga hitro odpeljali v vojaško bolnico v Vipavi in nato v Postojno. Tu mu je neki nemški zdravnik našel v kolku še en šrapnel in ga končno rešil. Po zdravljenju Rimskih Toplicah je Škorja kar ostal v vojaški službi, in to skorajda doma, v Postojni.

IVAN SLUGA

V protifašistični TIGR ni bilo vključenih veliko ljudi, najbrž le okrog 2000. To je bila tajna in zelo konspirativna organizacija. Pa še s tem imenom ni deloval po vsej Primorski. Na Tržaškem je bila pred tem še Mladina, iz nje je nastala Borba. Bazoviški junaki so bili člani Borbe, ne pa TIGR-a, vendar ta številka in ime sploh nista pomembni, saj se je beseda s svojim pojavom in antifazišizmom usidrala skorajda v slehernega Primorca. V vsakem je telo nekaj tigrovstva, uporništvu proti fašistom, in prav tu je ključ, da je na Primorskem po razpadu Italije tako vzplamtel narodnoosvobodilni boj. V njem je s puško ali drugo pomočjo sodelovalo 99 odstotkov primorskega prebivalstva. Da, celo otroci.

O tem nam še najbolj priča zgodba Ivana Sluge iz Žej pri Pivki. Žeje so bile v času rapalske meje *švercerska* vas. Tu mimo je po gozdnih poteh skrivaj potovala iz Jugoslavije v Italijo hrana in živina, celo vozovi s štirimi vpreženimi voli ali konji so šli čez,

pa ne le zaradi lesa, ki je bil na vozu, ampak vprežene živine; tako so jo tihotapili. Leta 1940 so tod preko meje skrivaj prenašali tudi orožje.

Tudi v Žejah so imeli tigrovsko trojko, ki jo je vodil eden izmed junakov drugega tržaškega procesa, Ivan Vadnal. Med drugo svetovno vojno ga je vojna vihra tako kot Odiseja dolga leta vodila čez Italijo na grške otoke, nato čez Turčijo, Palestino, afriško puščavo, Malto, Italijo Dalmacijo, Vojvodino, in končno leta 1946 nazaj v njegove Žeje. Zrasel je v tigrovski družini. Njegov starejši brat Franc Sluga je bil skupaj z Ivanom Vadnalom in Jakobom Semcem član znamenite tigrovske trojke iz Žej. Dobro je poznal Ivana Vadnala, ki so ga na drugem tržaškem procesu obsodili na smrt in ga ustrelili na Opčinah. Bil je tudi priča njegove aretacije leta 1940. Karabinjerji so prišli v vas s kolesi in nekaj fantov odpeljali. Ob aretaciji jih niso pretepal, ampak šele v zaporu. Jakob Semec je v zaporu umrl, njegovega brata Franca, ki je bil obsojen na 30 let zapora, pa so rešili iz zapora šele po padcu Italije. Karabinjerji so nekega dne prišli v vas po Ivana Vadnala, ga odpeljali v zapor in nato čez nekaj dni pripeljali nazaj, da jim je pokazal skladišče, kjer so imeli še nekaj pretihotapljenega orožja. Ivan mi ni vedel povedati, kam in komu je bilo namenjeno to orožje, to so mi povedali drugi kasneje v Trstu.

Junaki drugega tržaškega procesa, ustreljeni na openskem strelišču 15. decembra 1941: Ivan Ivančič, Simon Kos, Viktor Bobek, Ivan Vadnal in Pinko Tomažič (Vir: Primorski.eu)

Prenašali so ga na Miljske hribe nad Trstom. Tam so Pinko Tomažič in njegovi tovariši iz tajne komunistične skupine skupaj s tigrovci že leta 1940 pripravljali oboroženi upor in zato organizirali gverilsko skupino, za to pa so rabili orožje. Njihov član Danilo Turk – Joco je bil takrat kot begunec v Mariboru. Številni primorski begunci so tam živeli kar v vagonih na stranskem tiru železniške postaje. Odkrili so vagon orožja, ki so ga Nemci nameravali peljati Italijanom na Reko, ga označili in to sporočili tigrovski trojki v Pivki, takrat Šentpeter na Krasu. Ti so ta vagon izključili iz vlakovne kompozicije in skupaj s tigrovsko trojko iz Žej to orožje v več pošiljkah prenašali proti Trstu.

Ni znano, kako so Italijani izvedeli za to in za glavne organizatorje, ampak v ta prenos orožja je bilo vključenih veliko ljudi; nekatere so tudi ujeli in mučili, eden med njimi pa najbrž ni vzdržal. Zgodba pa zelo jasno pove, da so komunisti in tigrovci med sabo sodelovali in pod vodstvom Pinka Tomažiča, partijskega sekretarja tržaških komunistov, pripravljali skupno gverilsko ali partizansko enoto, a jih je prej odkrila italijanska tajna policija Ovla. Prvo italijansko partizanko Almo Vivodo, ki je o tem še največ vedela, so kasneje karabinjerji med neko akcijo ustrelili.

Ivan Sluga je bil kmalu zatem vpoklican v vojsko. Najprej je bil nekaj mesecev v Milanu, nato so ga prepeljali v Grčijo. Takrat so se boji že končali. Za razpad Italije je izvedel na Samosu. Pred Nemci so tja prišli že Angleži in on se je uspel z njimi umakniti z otoka na turško ozemlje.

»Vestirenga« ali potrditev fantov za v vojsko 1. maja 1940. Ivan Sluga drugi z desne strani, pred njim je njegov brat Franc Sluga. (Vir: arhiv družine Sluga)

»Nato smo se z vlakom peljali v živinskih vagonih do Sirije. Od tu smo šli v Gazo in nato čez Sueški prekop v Egipt, od tu na Tobruk in nato nazaj v Kairo. Tu smo izvedeli, da je v Kairu ena misija partizanske vojske. Mi smo se jim javili in od tu smo šli v prekomorske brigade. Najprej smo bili v lagerju številka 22, nato pa smo se z avionom prepeljali do Malte. Tam se nam je avion pokvaril. Po enem tednu smo šli v zbirno taborišče Gravina. Od tu smo šli z barko Ljubljana na drugo stran. Na barki nas je bilo kakšnih 200, a smo se že prvo noč morali zaradi slabega vremena vrniti v Italijo, v Barletto. Naslednji dan smo pa spet odpluli proti Dubrovniku.«

»Kam pa vas je od tu zaneslo?«

»Proti Beogradu, ki je bil prav takrat osvobojen. Mi smo se namestili v Zemunu, kjer smo se najprej očistili uši.«

»Tam ste se tudi srečali z Rdečo armado?«

»Z njimi smo se srečali prvič na Sremu, nato v Rumi. V vasi Veliki Radinci smo naredili letališče na njivah, posekali smo koruzo, pa je bil aerodrom, na katerem so pristajali tisti šturmoviki.

»Kakšna pa so bila ta srečanja z Rusi?«

»Normalna, saj smo bili vsi eden!«

Ivan Sluga (drugi z leve) s tovariši v posebnem bataljonu leta 1941 (Vir: arhiv družine Sluga)

KARLO GUŠTIN

Grčijo je veliko huje okusil Karlo Guštin iz Repentabora. V njihovi vasi so fante vpoklicali v vojsko v posebne bataljone že ob začetku vojne, ko pa so partizani napadli tamkajšnjo italijansko vojaško postojanko, so vse starejše Repentaborce odpeljali v tržaški zapor Coroneo, tri ali štiri najmlajše, še ne polnoletne, pa v posebne bataljone. Najprej so jih namenili poslati v Afriko, a tam

so Italijani vojno že izgubili, zato so jih preusmerili v Grčijo. Do nje so se vozili 14 dni, čez celo Jugoslavijo.

»Ko smo prišli v Grčijo, je bila tudi tam naša vojna že končana. Dobili smo puške, ne pa nabojev. Samo za preko noči je eden od stražarjev dobil šest nabojev.«

»Kako so vas Grki sprejeli?«

»Grki nas Slovencev še niso poznali. Ko smo se kje v vasi ustavili, smo sami povedali, kdo smo, in potem so nas imeli radi.«

»Kakšna pa je bila takrat Kefalonija?«

»Zelo siromašna, vladala je lakota. Pa saj smo tudi mi bili lačni.«

»Ste vedeli, kaj se dogaja doma in v Jugoslaviji?«

»Dobro smo vedeli. Ko se je vojna končala, ko je Italija razpadla, smo šli vsi v odporništvo. Uprla se je cela naša divizija z generalom Gardinijem na čelu. Nobeden ni pustil orožja Nemcem, raje smo šli z njimi v boj. Tam so nas Nemci pobili; naših je padlo 9.500, med temi tudi 27 Slovencev iz našega bataljona. Potem ko so Nemci ali točneje Avstrijci vse pobili, se nas je le 25 uspelo pridružiti grškim partizanom Elasa. Tudi priznanje od Elasa imam.«

»Kako je bilo med grškimi partizani?«

»Oni so nas zelo spoštovali, Slovence in Italijane. Imeli smo zelo malo hrane, a smo si jo lepo delili, dokler nas ni zajel nemški Wermacht. Ti so bili celo bolj človeški kot tisti Avstrijci in so nas odpeljali v taborišče na letališču otoka Krf.«

Partizani grškega Elasa (Vir: commons.wikimedia.org)

S Karlom Guštinom sva nato poslušala grško partizansko pesem Mavra korakia ali Črna vrana, kot simbol fašizma. Nato mi je pripovedoval naprej:

»Mene Nemci niso odpeljali v Nemčijo, ampak smo morali tam delati zanje. Jaz sem moral skrbeti za njihove konje in vozove, leta 1944 pa so začeli zapuščati Grčijo in se vračali preko Jugoslavije. Ko smo prišli do Kraljeva, nas je na poti proti Vrnjački Banji približno šestnajst zbežalo k partizanom, v šesto srbsko brigado.«

»Tu je bilo najbrž huje kot v Grčiji?«

»Zelo hudo. Veliko bojev, veliko jurišev, zlasti v Bosni. Mi smo jurišali, Nemci pa so nas tolkli, da smo imeli velike izgube. Jaz sem imel srečo, čeprav sem imel mitraljez. Najprej angleškega, potem sem dobil težjega ruskega. *"Italijanac neka nosi"*, so rekli, saj so me imeli za Italijana ... po uniformi sem bil. Za te boje sem potem dobil tudi medaljo orden za hrabrost. Pa še dve medalji sem dobil, od italijanskega uporništvu in od internirancev. Imam tudi priznanje od predsednika Pertinija.«

Karlo je konec vojne dočkal v Bosni.

»Ker nisem imel šol oziroma nisem znal pisati, sem pa kot godbenik znal dobro igrati klarinet in saksofon, so me dali v kulturniško skupino in sem igral v orkestru. Kar veliko smo nastopali in snemali na radiu. Začeli smo z rusko himno in nato z našo, nato pa igrali predvsem koračnice. Najbolj popularna je bila ruska Trije tankisti. Hotel sem domov, vendar so vsi hoteli, da še naprej ostanem z njimi, dokler ni prišel ukaz, da morajo vsi, ki niso državljani Jugoslavije, sleči uniforme. Jaz sem bil zelo zadovoljen.«

»Potem ste se vrnil domov v Repentabor?«

»Da, domov sem prišel oktobra 1945 in nisem vedel, kaj je tu. Na Opčinah sem šel z vlaka sem hodil po ulici v uniformi kot kakšen general. Na Proseški ulici so me vsi gledali in ko pridem na do Narodnega doma, me tam ustavi en starejši človek in mi reče: "Tovariš ... " Jaz nisem vedel, kaj je to, saj smo v Srbiji rekli *druže*. "Kam greš?" - "Domov." - "Kam?" - "V Repentabor." - "Ma tovariš, vrzi dol uniformo, vsaj kapo in opasač, ker če pride ameriška izvidnica, greš takoj v zapor." Sem takoj dal to dol in šel hitro naprej k moji puncu, pa mi je rekla: "Pojdi najprej domov, ker si poln uši," se je spominjal.«

Karlo se je najprej očistil uši, šel ponovno k puncu in nato postal šofer pri Američanih. Da, iznajdljiv je bil, tako da je kmalu kupil eno trgovino, pa še dve, in ko se je na Fernetičih že začel graditi *Supermercato*, ga je prodal in kupil hotel ter odprl gostilno, ki je postala zelo znana. Kljub priljubljenosti in uspešnemu podjetništvu ga je zelo razočaral spor z informbirojevci²⁸. Prav zaradi teh

²⁸ *Informbiro je kratica za Komunistični informacijski biro, nekakšno povezovalno organizacijo vseh komunističnih strank in kasneje komunističnih držav v Evropi pod vodstvom Stalina, ki je izključila Tita in Jugoslavijo kot najbolj nevarne revizioniste komunizma. Leta 1948 so zato Jugoslavijo izločili iz te zveze, predsedstvo Informbiroja pa je prevzela Komunistična partija Italije, ki se je v tem napadu pokazala kot najbolj zvesta Stalinu. To*

sporov in celo preteпов se je vključil v Slovensko skupnost, a tu so ga motili desni skrajneži. Najbolj je bil zadovoljen, ko so s Slovensko kulturno gospodarsko zvezo vendarle ustanovili skupno listo in zmagali na volitvah.

FELIKS KOŠUTA

S Feliksom Košuto iz Križa sva se najprej pogovarjala o njegovi mladosti. Bil je iz družine gostilničarjev, rodil se je na Avstrijskem, od koder je bila njegova mama. Tam je dokončal osnovno in srednjo šolo, potem pa se je družina preselila na očetovo domačijo v Križ. Tu je začel ribariti. Bili so razmeroma premožni, imeli so svojo barko in mreže za kalamare, sardine in tune, pa s tem še bolj zaslužili kot z gostilno. Veliko mi je pripovedoval o ribištvu, predvsem pa doživlja, povezane s prekomorci. O tem je s pomočjo prijatelja celo napisal pravo nadaljevanko za Primorski dnevnik.

V gostilni je Feliks Košuta pogosto slišal, da so Italijani pretepli ali zaprli tega ali onega, nato so zaprli tudi njegovega očeta in župnika.

»Župnik je imel 120 kilogramov, moj oče 135, a teh fašistov, ki so prihajali s Trsta, je bilo ogromno in sta, ker sta govorila slovensko, vseeno morala piti ricinusovo olje.«

je v najhujšem trenutku boja za Trst hudo razdelilo tudi Slovence na Tržaškem. Nekateri so pod vodstvom Vidalija (tako imenovani vidalijejci) grdo napadali te, ki so ostali zvesti Titu, ali babičance, imenovane po njihovem voditelju Branku Babiču, najbolj udarnem borcu za priključitev Trsta k Jugoslaviji.

Feliks sploh ni znal italijansko, samo slovensko in nemško, ko pa so ga vpoklicali k vojakom, je moral najprej na tečaj italijanščine. A ker je bil za Italijane z dokončano avstrijsko srednjo šolo že pravi izobraženec, so ga v Foggi postavili celo za računovodjo in mu dali zvezdice na uniformo. Tu so bile velike vojašnice, iz katerih so vojake pošiljali na razna bojišča, Slovence pa so izločili in so ostali kar tu.

»Ker sem bil kot računovodja podoficir, sem videl tudi to, kar je bilo o naših ljudeh s tržaškega napisano na karticah: "*Schedato per dubbi sentimenti Italiane*". ("Registriran zaradi dvomljivih italijanskih čustev."). Ker sem se dobro naučil italijanskega jezika, so me nato premestili med Italijane na Rodos v Grčijo.

Do Aten smo potovali štirideset dni, saj je vlak zaradi tega, ker je vozil čez Jugoslavijo, pogosto stal zaradi napadov »banditov«, tako so imenovali partizane. Po prihodu na Rodos je naša vojska kmalu razpadla in nato so mene iskali Italijani in Nemci, oboji z obtožbo veleizdaje, ne eni ne drugi mi niso zaupali, zato sem zbežal v Turčijo k zaveznikom.«

Feliksa Košuto je dalje vodila pot čez Sirijo in Egipt v Bari, iz Barija na Vis in od tam v Makarsko. A to, da je prišel med prekomorce, je bil zgolj slučaj. Na vlaku od Barija proti domu je prišel v stik z drugimi Slovenci. »Jaz sem se jih prej bal, saj so neki Križani razlagali, da sem Nmec, tako da sem si celo pustil rasti brado, da me ti ne bi prepoznali. Ko so prišli na vlak zavezniki, sem tudi jaz rekel, da sem Slovenec, Jugoslovan, ne Italijan. Tako sem prišel nazaj v kamp v Bariju in od tu z barko na Vis.«

Feliks Košuta (na desni) kot italijanski vojak (Vir: Košuta / Primorski dnevnik)

»Kako ste se pa znašli tu?«

»Najprej so mi dali partizansko ime, rekli so mi Lah. Jaz takrat nisem vedel, kaj to pomeni. Tu sem na srečo spoznal enega Križana Berta, ki je bil prej tudi v Španiji, šele z njim sem postal pravi partizan.«

»In kako naprej?«

»Na poti v Drvar me je bil pri Kninu delček od granate ranil v nogo, tako da sem moral v bolnišnico. Najhuje je bilo v bitki za Drvar. Kot ranjenca so me spet odpeljali v Italijo, v Gravini so mi

operirali koleno, pobrali ven šrapnele in po štirinajstih dneh sem bil že tako dober, da sem šel ponovno čez morje v Split.

Prenos ranjencev (Vir: Košuta / Primorski dnevnik)

Prej sem bil v prvi prekomorski, sedaj sem prišel v tretjo in z njo nadaljeval proti Trstu, A sem bil spet v Gospiću ranjen v roko in spet sem moral v bolnišnico, v Kupari, in od tam v invalidski dom v Dubrovnik. Tja je nekega dne prišel oficir in rekel: "Fantje, naši bodo kmalu v Trstu. Rabimo ljudi, ki lahko hodijo za pozadino in jaz sem se takoj javil. Ko smo prišli v Bakar, pa smo izvedeli, da je Trst že osvobojen.«

»Kako ste potem prišli do doma?«

»Najprej so me odpeljali v bolnico v Moste, v Ljubljano, nato sem bil še nekaj časa v invalidskem domu, od tu pa sem šel na dopust v Križ. Ko sem se tam doma dobil z mojimi, so sovaščani okoli hiše nategnili vrv z napisom Ta hiša je izdala partizane!«

»Zakaj, kaj se je dogajalo?«

»Je bilo tako: nek večer še med vojno so prišli v vaško gostilno Nemci, kazali sliko enega moškega in spraševali, ali ga ljudje poznajo. V gostilni je bilo kakšnih deset ljudi in vsi so rekli, da ga

poznajo, saj je bil Križan. Potem so zgrabili mojega očeta in ga odvedli ven, da jim pokaže hišo tega moža. Kasneje, po končani vojni, sem očeta vprašal, ali je takrat on izdal tega človeka, pa je možak pri 65 letih padel pred mano na kolena in prisegel, da ga ni on. Jaz sem nato šel na odbor in se dogovoril, da naslednji dan pridem tja z očetom. Midva sva prišla, a njih ni bilo. Po petnajstih letih pa se nam je prišel eden od članov komunistične partije uradno opravičit, ker so ugotovili, da izdajalec ni bil moj oče, ampak nekdo drug.«

»Je bilo po vojni tu v Križu še huje?«

»Da, zaradi iskanja krivcev in zaradi Informbiroja. Jaz sem sem se srečal tudi s Titom, ko je v Ljubljani prišel v invalidski dom. Šel je od postelje do postelje in nas spraševal. Ko sem povedal, da sem bil ranjen v Drvarju, se je usedel k meni in se dlje časa pogovarjal o tem. Ob tem mi je dal tudi medaljo. Naslednji dan sem šel s sovaščanom iz Križa v restavracijo hotela Slon in tam ponovno vidim Tita. Prepoznal me je in mi prišel dat roko. Ta Križan me je nato spraševal, kdo je bil to, in ko sem mu povedal, je postal ves rdeč od sramu, da ga ni prepoznal.«

»Ste v času Informbiroja kdaj v Križu povedali to zgodbo o Titu?«

»O, ne ne!«

Vojna je bila za Feliksa Košuto najpomembnejši dogodek v življenju, pa ne zaradi vojnih grozot, ki jih je doživel, ampak zaradi tega, kar je v vojni spoznal:

»Po petih letih vojne sem prišel domov in vse je bilo drugače. Sploh jaz. Slovenec sem postal šele pri partizanih, prej nisem niti vedel, kdo sem, ali Avstrijec, Slovenec ali Italijan. Šele med vojno sem se zavedel, da sem Slovenec. Potem me ni bilo več strah govoriti slovensko.«

PREKOMORSKA PESEM

Naslov tega poglavja je najbrž preozek, saj ne gre le za pesem, ki je bila za Slovence, še posebej Primorce, eno najpomembnejših orožij za preživetje naroda in njegovega ponosa, ampak za vso kulturo. Ob tem ne smemo pozabiti, kaj vse je primorski človek moral prenesti, da je ohranil svojo besedo.

Ob vseh težavah, ki jih je s sabo prinesel vojni čas, in kljub zatiranju, življenju v zaporih, taboriščih, barakah in vojašnicah daleč od doma, pa se primorski fantje in možje niso puščali malodušju, ampak so ves čas gojili domoljubje, najraje s slovensko pesmijo. Z zborovsko pesmijo so se bodrili, zato so peli, kadarkoli in kjerkoli - v enoti, zunaj ali pa v cerkvi.

Ko sem brskal po zapuščini Alberta Kluna in drugih prekomorcev v koprskem Pokrajinskem arhivu, sem dobil občutek, da zbirna taborišča prekomorcev, sploh Gravina, niso bila težka vojaška vadbišča, ampak kulturne kolonije, s skupinami pevcev, glasbenikov, pesnikov, slikarjev, piscev, recitatorjev. Tam so bili ljudje, ki jih je fašizem zatiral že četrto stoletja, pred tem pa še italijanski nacionalizem in iredentizem, a ob tej prvi svobodi po kapitulaciji Italije in prihodu zaveznikov so poleteli v nebo in med petjem sanjali o osvoboditvi svojega domačega kraja, Jugoslavije in vsega sveta.

Slovenskemu zborovskemu petju so radi prisluhnili tudi zavezniški vojaki in kmalu se je zbral prvi uradni štiridesetčlanski pevski zbor, ki je hotel opozoriti na vso Jugoslavijo in njene partizane, zato so se poimenovali Yugoslav Choir (Jugoslovanski zbor). Pod tem imenom je zbor tudi zelo odmevno nastopal v raznih krajih severnoafriške obale. Na začetku sta pevce učila Ivo (Ivan) Češčut in Silvester Olenik. Na prvih nastopih je dirigiral Mirko Lukman, oktobra 1943 pa je dirigentsko palico prevzel Mirko Černigoj. Poleg tega so organizirali razne tečaje, tiskali časopise, prirejali nastope, pisali pesmi in članke, predvsem pa peli in peli.

Slovenski narod je narod pevcev in taka je bila tudi njegova vojska.

Kasneje je je zbor preimenoval v Partizanski pevski zbor Srečko Kosovel in je predstavljal kulturni vrh prekomorskih brigad ali celo vse jugoslovanske partizanske vojske. O partizanski pesmi med prekomorci, o tej vojski, ki je premagovala tuje napadalce in domače kolaboracioniste tudi s svojo domoljubno borbeno in revolucionarno pesmijo, sem pripravil tudi nekaj radijskih oddaj, nekaj intervjujev s temi pevci.

DOMINIK GREGORIČ

Dominik Gregorič Iz Volčje Drage se je rodil pred prvo svetovno vojno in doživel grozote soške fronte. Že kot otrok je bil med italijanskim bombardiranjem ranjen, moral je v bolnišnico in nato v začasno pregnanstvo:

»Bombe so nas zasule. Mene, mojo nono in eno grofico iz Podvrha so izkopali izpod ruševin. Volčja Draga je bila takrat polna streliva za avstrijsko fronto, ki je tekla tu po Krasu. Prišlo je eno letalo, mogoče celo prvo, in spustilo bombo na Volčjo Drago. Ob železnici je bila baraka, skladišče vojaškega materiala za fronto. Star nisem bil niti dobro leto, ko se je to zgodilo. Hudo sem bil ranjen po glavi, ravno toliko, da se je še držala vratu. Dva meseca sem bil v bolnici. Ko sem se pozdravil, pa sem šel begunstvo /... /v Avstrijo na Spodnje Štajersko, v Gleisdorf.«

Po vojni so se Gregoričevi seveda vrnili, a njihova vas je bila skorajda vsa porušena, njihova hiša pa popolnoma. Komaj so uredili prve hiše za bivanje, se je pojavil fašizem, za katerega vemo, kaj je prinesel nad naše ljudi.

»Jaz sem bil že mobiliziran za Abesinijo. Pa nisem šel. Služil sem v glavnem v Portoferraiu na otoku Elba. Z Elbe so nas poslali v Livorno in tam smo naprej služili vojaščino in čakali, kdaj bo ura za v Abesinijo.«

Dominik Gregorič (proi z leve v uniformi) ob srečanju z vaščani in prijatelji (Vir: osebni arhiv družine Gregorič)

V Abesinijo ni šel, ker očitno ni bil 'ta pravi', je pa kasneje vseeno prišel v Afriko.

»V Afriko sem prišel potem, ko so nas zajeli Amerikanci. Ko so se Amerikanci izkrcali v Marsali na Siciliji, je naš bataljon, ki je bil pod obalno stražo, kar sam odvrigel orožje, štiri dni prej, preden so nas zajeli. Jaz sem upal, da bom šel domov, vsaj na dopust, a ker sem bil Slovenec, me niso pustili.«

»Potem ste z Američani prišli v Afriko.«

»Najprej sem poizkusil, da bi šel v Ameriko, a sem osem dni zaman čakal na ladjo. Potem so nas Američani prepeljali iz Palerma v Casablanca v Afriko. Tu so Italijane zbirali v kampih. Tiste, ki smo povedali, da smo Slovenci in se prijavili za Gorico, so preložili na drugo ladjo, na kateri smo osem dni čakali, da gremo v Ameriko, a so nas potem odpeljali v Afriko, v taborišče v Oran v

Alžiriji. Tisto taborišče je bilo pregrajeno na pol, na italijansko, en del pa na slovensko stran. Bilo nas je kakih 250 Slovencev. Tu pa so nas Slovence napadli Italijani!«

»Zakaj so vas napadli?«

»Zato, ker smo bili za njih *traditori* – izdajalci. Sploh niso vedeli, da smo Slovenci drug narod.«

»Slovenci pa ste se tu tudi družili med sabo.«

»Kar nas je bilo Slovencev, smo bili že prej skupaj. Že na Siciliji smo bili vsi Slovenci skupaj. V Afriki so nato Slovence dali na vlak in odpeljali v kamp Corso v Alžiriji. Tu je tudi nastal naš pevski zbor.«

»Kako je nastal pevski zbor?«

»Glavno jedro tega pevskega zbora se je zbralo že v taborišču Constantine. V Corsu nas je bilo skupaj že 950. Slovenci smo vedno kakšno 'zapojali' in tudi jaz sem imel veselje do petja. Spominjam se, da je najbolj agitiral neki Eržen. Zbor je takrat vodil Ivo (Ivan) Češčut, potem pa je vodstvo prevzel Černigoj.«

»Kaj ste peli?«

»Predvsem partizanske pesmi. Kaj drugega. Najbolj živahna je bila Na juriš. Bila je nabita s propagando.«

»Kako ste izvedeli za partizanske pesmi?«

»Vse smo izvedeli že prej, tudi o Titu smo veliko slišali, ker je v naš kamp prihajal časopis Bazovica.«

»Torej ste bili dobro informirani.«

»Ja, jaz sem imel takrat brata že v partizanih. Nekega dne, ko je šel cel bataljon na marš, je prišel do nas civilist in povedal, kako je po Jugoslaviji. Štirinajst dni kasneje pa smo imeli volitve, ali smo za Tita ali za kralja, ker takrat, ko smo se vrnilo z marša, je čakalo že 15 kamionov, da nas bodo razdelili ... Takrat je bila Krekova vlada v Alžiriji. Pri nas se je vse uprlo: "Jaz ne grem, jaz

ne grem, jaz ne grem!" In ta oficir, ki je bil z nami in nas je vodil, je rekel: "Če je tako, pa kamor greste vi, grem z vami tudi jaz!" Štirinajst dni kasneje smo imeli volitve za opredelitev, ali smo za Tita ali za kralja. Od 900 mož, če ne več, je bilo samo sedem proti temu, da gremo v Jugoslavijo kot partizani prekomorci.

Zatem smo šli v Alžiru na ladjo in odpluli v Neapelj. Iz Neaplja smo šli z vlakom v Gravino. Naš zbor, v katerem smo 'pojali', je bil kakor vojaška muzika. Iz Neaplja smo šli s pesmijo v taborišče v Gravini in v njem je bila komanda že partizanska. V to taborišče sta prišla Boris Zihlerl in minister Edvard Kardelj. Zihlerl nas je poslušal, ko smo peli. Za nami je prišla še skupina z Radom Simonitijem in Zihlerlova sestra Vanda, pevka. Povabili so nas na preverjanje glasov. V komisiji je bil tudi Ivan Silič. Poslušal nas je, ko smo zapeli. Drugi dan sem že imel napravljen nahrbtnik in sem se moral preseliti v drugo halo. Tam smo se zbrali sami pevci iz različnih zborov. 'Pojalo' se je povesod, kjer je bil Slovenec, če je le imel veselje. Tam smo vadili kar dva meseca. Prvi koncert smo imeli v Bariju, nato v Gravini, Altamuri.«

»Torej ste tam peli tudi ranjenim partizanom, ki so jih pripeljali na zdravljenje v Italijo?«

»Najprej smo peli v Italiji, potem pa smo iz Barija šli na Vis. Na Visu smo bili skoraj en mesec in z Visa, drugi dan po osvoboditvi Splita, smo prišli v Split.«

»Torej niste imeli pušk, ampak dober glas.«

»Puško sem imel, ampak sem jo samo nosil, streljal nisem.«

POLDE ČERNIGOJ IN BOJAN BIZJAK

Po letih fašističnega preganjanja slovenske pesmi in besede so se naši primorski fantje, ki so bili poslani v posebne bataljone na jug Italije, lahko malce sprostili in zapeli. Mnogi so mi večkrat omenili, kako so jim revni, nerazgledani, ampak dobri ljudje z juga radi pomagali. Celo nekateri italijanski častniki, ki so izhajali z juga, sploh niso vedeli, kaj je to slovenščina in kdo so Slovenci, je povedal Bojan Bizjak. Tako jim je njihov komandant, ki se ni spoznal na politiko, nekoč, ko so korakali skozi Arezzo, ukazal, naj zapojejo tisto pesem Della, della ... In so zapeli Delaj, delaj dekle pušelj!

Bojan je bil v enem od posebnih bataljonov, v katerih so bili Slovenci in drugi, ki jim niso zaupali orožja.

»Slovenci smo se takrat že držali skupaj. Na začetku so nam dali celo orožje, a ne za dolgo. Dobili smo tudi nekaj kremi za čevlje podobnega, s čimer naj bi si čistili čevlje. Eden, ki je bil z mano, je potem v naši kasarni, ki ni bila niti kasarna, s to kremo za čevlje na steno narisal srp in kladivo. Takoj drugi dan smo morali iti v kasarno in oddati puške. Že prej se je videlo, da ne bomo vojaki, ker so nas kar skupaj dali. In potem smo šli na Sicilijo in tam delali cesto in take reči.«

»Kako so vas sprejemali domačini?«

»Že prej so jih pripravili na naš prihod, rekli so jim, da pridejo 'ribelli'- uporniki, so pa kmalu spoznali, da smo dobri ljudje. Kot so rekli, so takoj opazili, da nismo kot Italijani. Ko smo jih vprašali, kako to mislijo, so razložili, da ko pridejo Italijani v mesto, gredo najprej v javno hišo, mi pa najprej v gostilno.«

»Američani so vas odpeljali kot zajete italijanske vojake, čeprav niste bili pravi vojaki.«

«Ja. In na ladji smo napisali seznam Slovencev, nato v Oranu še drugega.«

Bojan Bizjak v zavezniški pilotski šoli leta 1944, stoji drugi z desne, z njim sta še dva Primorca, hrvaški Istran, Srb in Anglež ter po dva Kanadčana in Južnoafričana. (Vir: osebni arhiv družine Gregorič)

»Kako ste začeli s slovensko pesmijo?«

»Že na ladji. Jaz, Polde Černigoj iz Ajdovščine, borec Stane iz naše vasi pa Boris s Krasa. Boris je bil drugi bas, Polde prvi bas, Stane je bil drugi tenor, jaz pa prvi tenor. In smo začeli v zboru prepevati pesmice. Peli smo take, ki smo jih vsi znali, domače fantovske in podobne. Počasi so še drugi prihajali zraven, in ko smo prišli v Alžir, smo bili že pravi zbor, zbor jugoslovanske vojske. Tam pa so nas ločili od ujetnikov, bili smo že jugoslovanska vojska. Za božič 1943 smo peli na zavezniškem letališču. Pri polnočnici, na kateri je imel alžirski škof mašo, smo bili vojaki z vseh koncev, Francozi, Poljaki, Grki, Angleži, Avstralci. Nas Slovence so zadolžili, da smo peli, Amerikanci pa so stregli.«

»Ste peli tudi nabožne?«

»Ja, Sveto noč smo peli, potem pa še vsi drugi. Vsak v svojem jeziku. Jaz sem pel v cerkvi pred vojno, ker drugje se slovensko ni smelo peti. In veliko nas je bilo takih, ki smo že prej peli v cerkvah.«

»Takrat se zbor še ni imenoval Srečko Kosovel?«

»Ne, ne, Srečko Kosovel se je poimenoval, ko sta prišla v Bari zbora Poldeta Černigoja in Mira Černigoja. Pevovodji sta bila brata in vsak je na svojem koncu ustanovil svoj zbor; Polde je vodil letalskega v Alžiru, Miro pehotnega v Constantini (o tem je pripovedoval Dominik Gregorič). Ko je v Bari prišel Rado Simoni, je ta dva zbora združil v enega in mu (na predlog Borisa Zihlerla) dal ime Partizanski pevski zbor Srečko Kosovel. Mi smo se razdelili, ker so nas ta mlade, kakih 60, izbrali za pilotsko šolo.«

Tako je pripovedoval Bojan Bizjak. Tudi drugi so mi omenjali brata Černigoj kot prva organizatorja pevskih zborov v italijanski vojski in nato v zavezniških zbirnih centrih. Našel sem le Polda ali Leopolda Černigoja in ga obiskal na njegovem domu v Ajdovščini. Naj samo omenim, da je bila tu za prvo zasedanje slovenske vlade 5. maja 1945 ustanovljena tudi godba na pihala, v kateri so bili jedro slovenski fantje iz godbe posebnega bataljona v L'Aquila. A tokrat me ni zanimala ustanovitev prve prave slovenske vlade, ampak sva glede na leta in zdravje lahko rekla le nekaj besed o slovenski pesmi.

Polde Černigoj mi je najprej začel pripovedovati, kako so že doma fantje zelo radi peli slovenske pesmi, čeprav je bilo to prepovedano, ali pa prav zaradi tega. Uporniško prepevanje so nadaljevali tudi pri vojakih: »Kjerkoli smo Slovenci slišali slovensko besedo, smo se takoj dobili. Prišel si skupaj, da si se malo pogovoril, in se je zgodilo, da smo malček zabundali in zapeli. Tako se je stvar počasi razvijala. Najprej smo bili štirje, potem je prišla skupina več ljudi in smo začeli peti. Zato se je stvar počasi razgibala.«

Yugoslav Choir ali Jugoslavanski zbor v Alžiriji leta 1944, Leopold Černigoj čepi v prvi vrsti skrajno desno. (Vir: osebni arhiv družine Gregorič)

»Katere pesmi ste peli v italijanski vojski?«

»Te, ki smo jih še kot fantje prepevali na vasi.«

»No, pravijo, da ste bili v angleški letalski enoti v Afriki vi tisti, ki ste začeli zbirati zbor.«

»Da, spodbujali smo drug drugega. Na začetku je bilo treba ljudi spodbuditi, jih majčkeno ozavestiti, da smo začeli stopati skupaj.«

»Kako je bilo potem, ko ste začeli kot pravi zbor? Kako so gledali na vas Angleži, drugi zavezniki?«

»Pravzaprav so nas poslušali. To je bila za njih novost, zato je tudi njih pritegnilo, da smo nekako skupaj zavihrali. Šli so nam na roko, če smo se kje pojavili.«

»Ste imeli veliko uspešnih koncertov?«

»Da, v glavnem je bilo to v našem ožjem okolju v Afriki pa tudi že na ambasadi. Potem ko smo prišli v Italijo, pa smo se pridružili drugi polovici, ostalim pevcem.«

»Kdo vas je vodil?«

»V Gravini smo stopili do Rada Simonitija in tam se je skupina združila.«

Ko je ta zbor slišal Rado Pehaček, komandant baze v Bariju, je takoj naročil, naj organizirajo za zaveznike koncert v gledališču Piccinni. Bil je zelo uspešen. Partizansko pesem in predvsem našo narodno pesem je ta zbor ponesel po vsem svetu, saj so koncert prenašale vse radijske postaje, od vzhoda Evrope do Amerike. Člani zbora smo se borili s pesmijo in ne s puško, a to je bilo še bolj učinkovito od streljanja s topovi.

IVAN SILIČ

Med prekomorci in tudi prekomorskimi pevci se je v tej vojni vihri znašel tudi Ivan Silič, kasneje priznani strokovnjak za zborovsko glasbo in glasbeni urednik Radia Koper - Capodistria. Starši so ga iz okupirane Goriške poslali na šolanje v Ljubljano. Tako so kot številni drugi nekoliko boljše stoječi Slovenci svojega otroka rešili pred fašističnimi strahotami. V Ljubljani se je družil s krščanskimi socialisti in za časopis Slovenec pisal glasbene kritike. Ko pa so ob začetku druge svetovne vojne Italijani brez vojne napovedi okupirali tudi Ljubljano, so ga kmalu aretirali.

»Ne vem točno, zakaj, vendar najbrž zaradi mojega pisanja. Takrat je bilo konec gledališke sezone in sem skoraj izzivalno pisal o uspešni premieri v tisti sezoni, o operi Hlapec Jernej, ki jo je uglasbil Matija Bravničar. Ljubljansko-italijanska cenzura je verjetno postala pozorna. To so mi povedali novinarji, ki so nosili tja

svoje članke na pregled. Jaz pa sem bil kritik pri Slovincu, to je bil najbolj razširjen list klerikalne struje, mi je pa dopuščal svobodo v umetnosti.

Ivan Silič, ko je že bil na Radiu Koper - Capodistria. (Vir: arhiv uredništva)

Potem so prišli enkrat zjutraj in me sneli, bila sta detektiva – eden Slovenec, drugi Italijan – in sta me peljala na štab karabinerjev, ki je bil v stavbi klasične gimnazije²⁹, tam, kjer sem prej hodil v šolo.

Na naslednji strani: Izsek prve strani časnika Slovenec z dne 6. maja 1941, ki zelo izpostavljen na prvi strani izreka zahvalo in odanost Mussoliniju za italijansko okupacijo. Pod prvo je podpisan ljubljanski škof Rožman, pod drugo pa vsi predstavniki takratnega političnega in družbenega življenja Dravske banovine na čelu z banom Natlačenom in na koncu s predsednikom časnikarskega združenja Virantom. (Vir: dlib.si)

²⁹ Klasična ali Poljanska gimnazija. Ivan Silič mi je pripovedoval tudi o ravnatelju Marku Bajuku, Dani Klanjšček Valič (objavljeno v knjigi Lebič: zgodbe pozabljenega eksodusa), pa o sošolcih, ki so bili Ehrlichovi Stražarji, še več pa v intervjuju o Ljubanu Omladiču (arhiv Radia Koper).

iti v Città Sant'Angelo, pa so me na poti tako rekoč izgubili, in prišel sem v taborišče Ariano Irpino. Tam je bilo še nekaj drugih intelektualcev iz Trsta.«

»Tako ste se slovenski Primorci začeli družiti in organizirati.«

»Tako, ja. Med temi je bil tudi Danilo Daneu, komponist s Krasa. Tam je bil tudi doktor Radivoj Bobič, takrat je bil še študent. Ravno te dni sem našel eno poštno karto, na kateri je natisnjeno 'Vinceremo!'. To mi je pisal v taborišče Ariano Irpino, ko je bil na izpitu v Padovi.«

»Ste lahko kdaj peli po slovensko?«

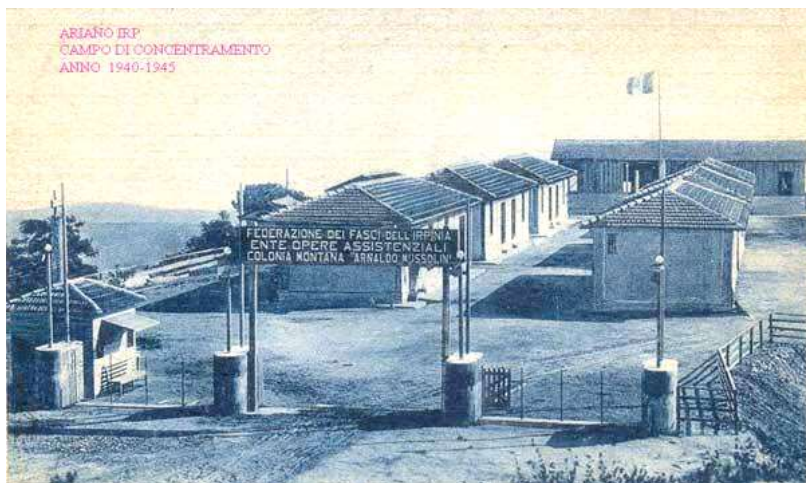
»Ja, ja.«

»Torej globoko v Italiji, v internaciji, ste lahko peli slovensko, na Primorskem pa niste mogli?«

»Na Primorskem pa ne. Tam so nas radi poslušali! Tudi policisti, ki so pazili na nas. Bili so prijazni, ne morem reči, da so z nami slabo ravnali. Domačini so nas imeli radi. Na začetku so malo debelo gledali, ampak jaz sem prišel kasneje, ko je bilo že vse urejeno. Jasno, da nas je oblast oblatila, potem pa so videli, da smo ljudje kot oni, in to še dobri. Spomnim se, da je bilo tam na jugu veliko nepismenih, in ko je bilo treba računati koščke kruha in podobno, je neka pekovka, pri kateri smo dobivali kruh, zahtevala, da pride eden izmed Jugoslovanov kot pomoč. Zaupali so nam. Spomnim se še tega: ko so me karabinjerji ponoči pripeljali v zapor, je fašistična patrulja, ki je izvedela, da je prišel eden iz Jugoslavije, prišla pome. Ji pa karabinjerji niso pustili noter. Potem, ko je patrulja odšla, so karabinjerji odprli mojo celico in me povabili, da sem se grel pri njihovem ognju, smel sem celo kaditi cigarete. Čim se je bližala kakšna sumljiva stvar, so me takoj spet spravili v celico. Karabinjerji so bili 'in grigio', v sivem, rezervisti.«

»Pogovoriva se malo o času, ko so prišli Angloameričani, oziroma ko ste se rešili zaporov.«

»To je bilo v Arianu Irpinu. Potem so nas osvobodili in smo šli vsak po svoje. Jaz sem šel proti Bariju, ker smo izvedeli, da je tam naša komanda partizanske vojske. V Bariju smo že imeli vojaško misijo.«

Taborišče Ariano Irpino. Nad vhodom piše »Zveza fašistov Irpinov / enota za socialno delo / gorska kolonija »Arnaldo Mussolini«. (Vir: www.combattentiereduci.it)

»Kako ste se organizirali? Kdo vas je organiziral?«

»Organizirala nas je vojska, tam je bila že komanda. Bili so sami Slovenci. Ko pa je prišla jugoslovanska vojska, je bilo precej narobe, tako da so morali intervenirati pri Titu. Dol so poslali eno skupino. To je bila t. i. kulturna grupa, ki je imela prej štab v Sloveniji, potem pa je šla dol proti jugu in prišla v Titov štab. Iz Titovega štaba pa so jo poslali na Vis in nato v Italijo. V njej sta bila tudi Simoniti in Jerman, tako da smo jim predstavili, kje so bili problemi. Precejšnji problem so bile razlike v kulturi. Tam je bil neki komisar, ki ni mogel razumeti, da mi recitiramo v slovenščini in pripravljamo Gregorčičevo obletnico. Jaz sem imel pevski zbor.«

»Povejte nam več o tem.«

»Ko sem prišel v Gravino, je pevski zbor vodil že Filip Bernard, znani komponist, ki je priredil veliko partizanskih pesmi za moški in mešani zbor. Najprej sem ustanovil moški zbor, kjer sem imel veliko pevcev, ki so prišli iz internacij iz raznih krajev. V njem je bilo tudi veliko članov bivšega Akademskega pevskega zbora. To je bil zbor, ki se je ponašal s kulturo in inteligentnostjo nekaterih svojih članov, bil pa je celo muzikalno izvežban. Vaje smo imeli po dvakrat, trikrat na dan, tako da smo čim prej poustvarili program, potem pa smo hodili na povabila po raznih ameriških in britanskih vojaških bazah, kjer je bilo zlasti veliko Amerikancev. Nehote smo si delali reklamo, tako da so nas bolje spoznali. Posebno so se za nas zanimali višji oficirji, iz Amerike pa so prihajale druge kulturne skupine, ki so bile znane iz filmov. Tam smo imeli tudi ljudi, ki so takoj našli stike z inteligenco v britanski vojski.«

»Ste bili zelo uspešni?«

»Ja, zelo uspešni, ker tam je bil glavni štab za Italijo in Bližnji vzhod. Jaz sem bil v Bariju tudi referent za to, vodja, in bil sem odgovoren za kulturne stike z zavezniškim štabom, zlasti glasbene.«

»Potem pa ste se morali z ladjami odpraviti v Jugoslavijo.«

»Jaz sem si srčno želeli iti čez, pa mi niso pustili. Moral sem ostati tam in čakati druge, ki so prihajali. Čez nekaj mesecev je prišel znameniti zbor iz severne Afrike, ki ga je vodil pevovodja iz Ajdovščine in je bil kasneje glavni sestavni del Srečka Kosovela. Tam ga je vzel v roke Simoniti kot umetniški vodja, jaz sem ga učil zgodovino slovenske literature, komponist Bernard pa teorijo. Vsak je moral nekaj delati, tako je zbor v dveh mesecih dosegel veliko umetniško vrednost. Amerikanci in drugi so nas kar gledali. Vabili so zbor in je bil zato vedno na poti po njihovih bazah. Baze pa so bile ogromne.«

»Peli ste samo slovensko?«

»Slovensko, ja.«

»In Američani so to sprejemali z veseljem?«

»Ja, pa kako! Marsikateri v ameriški vojski je znal tudi slovensko, veliko je bilo takih, tudi nekateri Angleži so znali slovensko ali srbohrvaško. Mi smo sodelovali, ampak smo morali biti previdni, ker so bili naši glede tega zelo občutljivi. Naša OZNA je bila zelo ostra. Med našimi ljudmi pa je bilo na žalost tudi veliko primitivizma, kar se je kasneje uredilo.«

»Tudi petje je pomagalo proti primitivizmu.«

»Ja. Naš pevski zbor je bil najbolj učinkovito propagandno sredstvo. Kadar smo kam šli, so nam hoteli zavezniki dati priznanje. Ko so nas vprašali, kaj želimo, smo rekli: "Orožje." Zbor je pel za orožje. Koliko orožja smo dobili! To so bile simpatije z vodilnimi vojaškimi kadri.«

»Potem ste prišli tudi vi s 3. prekomorsko brigado v Jugoslavijo.«

»In sicer v Split, kjer smo bili en dan. Jaz sem imel skupino devetih ljudi – bil sem odgovoren zanjo. Prišla je naša ladja Ljubljana, a ko smo hoteli gor, nam poveljnik, ki nas je poznal že iz Monopolija, reče: "Vi ne smete iti s to ladjo, ker gremo mi v negotovo, odkrito povedano. Imam 1500 ljudi." Jaz sem nato odšel z barko, ki se je imenovala Oplenac. Iz Dalmacije smo prišli do Kvarnerja, v Kraljevico, in tam smo bili en, dva dneva, potem pa je prišel kamion, na katerega so nas naložili. Z nami je bila tudi mati diplomata dr. Aleša Beblerja. V glavnem so bile ženske pa še nekaj oboroženega spremstva. Vse, kar smo imeli, smo nesli s seboj v nahrbtnikih. Naš končni cilj je bil seveda Trst.«

Ta pot za prekomorce pa seveda ni bila tako preprosta, trajala je eno leto težkih bojov osvobajanja predvsem obmorskih krajev in otokov. Najbolj krvava je bila tridesetdnevna bitka pri Kninu, kjer bilo več sto borcev hudo ranjenih ali mrtvih. A to jih ni zaustavilo, prekomorci so nadaljevali pohode in boje za Bihać, Gospić, Hrvaško primorje in Reko. Prav ob koncu vojne so bili zelo hude

boje tudi okrog Klane, Ilirske Bistrice, Šapjan, Rupe in Lipe. Kapitulacijo Nemčije so borci dočakali ob reki Soči, v Tržiču, po bojih pa je Ivan Silič zmagoslavno prispel v Ljubljano.

OSKAR KJUDER

Prekomorec je bil tudi Oskar Kjuder, legendarni tržaški glasbenik, profesor, komponist, zborovodja številnih zborov in orkestrov, v javnosti bolj znan kot ustanovitelj in dolgoletni vodja Tržaškega partizanskega pevskega zbora Pinko Tomažič. Z njim sem pripravil daljši intervju za dve radijski oddaji, v katerih mi je veliko povedal o glasbi in o prekomorcih. Tudi on je prekomorce zaznamoval z glasbo. Ta je bila v njem, saj je izhajal iz družine, kjer so vsi peli v vaškem zboru ali pa igrali v vaški godbi. Njega tista pihala in trobila niso toliko pritegnila, še manj boben, toliko bolj pa violina.

»Takrat so se cigani vsako leto ustavljali pri nas v Lonjerju, kot pravimo po domače v Vrtači. Zakurili so ogenj, posedli okoli njega in zaigrali. Bila sta dva violinista, eden pa je igral na kitaro. Takrat sem pravzaprav prvič videl violino.«

»Ko sem videl te violine, sem se zaljubil in se sam lotil njene izdelave.«

»Takrat ste se učili za mizarja, ne? In ste sami naredili violino?«

»Igral sem nanjo, in reči moram, da sem se zelo navezal na to violino, za katero sem sam izdelal tudi lok. Takega zgodovinskega, ne takega, kot so zdaj, ampak okroglega, iz jesena. Kravam, ki smo jih imeli doma v hlevu, sem odrezal rep in si pripravil tudi žimo. Potem sem poskušal igrati. Slišali so me sosedje, med njimi je bil tudi razgledan človek, s katerim smo bili celo v sorodu, in me je s to violino peljal na tržaški konservatorij. Tam so

me poslušali, zraven je bil tudi pokojni profesor Borota, ki je rekel: "Tega fantka bom jaz učil." V pisarni. Tako se je začel moj študij violine na konservatoriju v Trstu.«

*Oskar Kjuder in njegova violina
(Vir: družinski arhiv O. Kjudra)*

»Oskar, kako so takrat gledali Italijani, fašisti, kako so gledali na vaše ljudi, na to godbo, na kulturo v vaši vasi?«

»Strašno. Strašno je bilo, kajti spremljali smo neprijeten čas, ki smo ga živeli, preganjani. Posebej v tovarnah, v katerih so bili med stotimi delavci sami Slovenci. Ves čas smo se pogovarjali o narodnoosvobodilnem boju, ki je bil na radiu vedno drugače predstavljen, velikokrat pa so prišli tudi fašisti, ki so preprečevali naša srečanja. Gospodarju so zagrozili, naj ne dovoli zbiranja delavcev v svoji tovarni. Tako je bilo, dokler niso pobrali še mene v t. i. delavske bataljone, tako kot številne mlade fante po vsej Primorski.«

Isto zanimivo sliko harmonikarske skupine je tako kot Kljun shranil tudi Oskar Kjuder. Oskar čepi z violino, za njim tretji z leve stoji Albert Klun s harmoniko. (Vir: družinski arhiv O. Kjudra)

»To so bili posebni bataljoni. Bili ste brez pušk, ne?«

»Mussolini je dobro vedel, zakaj so nas pobrali iz vse Primorske. Bal se je namreč, da bi se vključili v narodnoosvobodilni boj. Veliko je bilo sicer že odšlo, mi pa nismo imeli te sreče. Italijani so nas s kamioni odpeljali iz Trsta in potem na vlak v Aquilo (L'Aquilo).

Iz Aquile smo se po padcu fašizma razšli, tako kot bi stopil na mravlje. Naša pot je vodila v narodnoosvobodilni boj. Nekaterim je uspelo priti iz Aquile domov, drugi pa nismo mogli, ker so nas še isti dan odpeljali v južno Italijo, v Kalabrijo. Tam smo izvedeli, da se v Apuliji v Bariju zbirajo vsi borci slovenske narodnosti, pa tudi nekateri Italijani, ki so se vključili z nami v 1. prekomorsko brigado.«

»Tam vas je družila ljubezen do domovine, želja po priključitvi k partizanom pa tudi želja po petju slovenskih pesmi. Vi ste takrat začeli tam tudi poučevati te vojake in voditi pevske zборе.«

»Prav tako. Preden smo šli čez Jadransko morje, sem celo pripravil naše prekomorce, da smo se naučili peti prve slovenske partizanske pesmi, katerih besedila me je naučila tovarišica Vida Tomšič. Ko smo se vključili v narodnoosvobodilno vojsko, smo nato večkrat prepevali naše partizanske pesmi: na Visu, na Hvaru in na Braču, na Šolti, dokler nas niso usmerili v Bosno. Prišli smo do vrhovnega štaba v mestu Drvar.«

»Ostanimo še malo tu, na jugu Italije. Kakšno je bilo vzdušje med vami, Primorci?«

»Čutili smo zelo visoko stopnjo navdušenja in veselja, ker smo se vključili v partizanske vrste. Vsi smo upali na lepši jutri, tako da smo vseskozi, od Brača do Šolte, Visa in tako naprej večkrat razveselili Dalmatince in celo povzeli nekaj dalmatinskih partizanskih pesmi. Potem smo šli naprej v Bosno.«

»Katere pesmi ste takrat prepevali?«

»Hej, brigade, Na juriš, Hej, tovariši, Nabrusimo kose ... Ta je ena od prvih pesmi, ki so jih nekateri partizani prinesli iz Sovjetske zveze oziroma Rusije. Imel sem srečo, da sem se mnogo pesmi naučil tudi v Bosni.«

»Kako je nastal zbor Srečko Kosovel?«

»Partizanski pevski zbor Srečko Kosovel je nastal iz manjših pevskih skupin fantov, ki so bili odpeljani v kraje po vsej Evropi in Afriki in se potem vrnil v Italijo, v Gravino. Tam je skupina intelektualcev (Rado Simoniti, Janez Jerman in drugi) združila te pevske skupine v zbor. Vadili smo v Gravini. Z zborom smo prepotovali Italijo vse do juga in vso Jugoslavijo, kasneje smo šli tudi na Češko, v Francijo, v Švico in Belgijo. Imeli smo srečo, da smo s tem zborom prepevali partizanske pesmi in himne vseh tistih vojska, ki so se srečale v Parizu ...«

»V Parizu ste bili takrat, ko je bila tam mirovna konferenca?«

»Da. Leta 1946. Nastopili smo pred delegati, ki so se udeležili konference v Palais de Chaillot. Zapeli smo himne zmagovalcev:

Sovjetske zveze, Amerike, Anglije, našo seveda, jugoslovansko himno in francosko. Po koncu tega nastopa je bil zbor Srečko Kosovel naslednji dan povabljen na županstvo, tam pa smo spet ponovili himne delegatov z vsega sveta, iste, ki sem jih že naštel.«

»Slovenska partizanska pesem je v tistem času odigrala izredno pomembno vlogo?«

»Tudi zato so naš zbor usmerili prav tja, kjer so se lotili delitve povojne Evrope. Prekomorci, Tržačani, smo imeli veliko čast, da nas je v zboru Srečko Kosovel vodil zborovodja Rado Simoniti, odličen glasbenik in pedagog.«

»In tako ste se s pesmijo borili tudi za pravično mejo?«

»Vsekakor. To je bil prvi cilj našega zbora, ki je nosil ime Zbor Jugoslovanske armade.«

Partizanski peovski zbor Srečko Kosovel v Parizu pri polaganju cvetja na grob neznanega junaka. (Vir: osebni arhiv družine Gregorič)

»Katero pesem v spomin na tiste čase bi zdaj predvajali?«

»Zemlja slovenska, zemljica sveta, tujec po tebi sega z roko ... Taka je bila tematika pesmi: vse za pravice slovenskega življa, posebej za Primorsko. To smo nosili v srcih, seveda pa tudi vse druge pesmi, ki smo se jih utegnili takrat naučiti.«

»Oskar Kjuder, ampak preden ste lahko peli na mirovni konferenci, ste morali skozi zelo hude boje. Najbrž je bil najhujši tisti v Drvarju?«

»Vrnimo se zdaj nazaj. Po naključju sem bil kurir v 13. proletarski brigadi in sem prinesel depešo v Drvar, pri tem sem se žal izgubil v gozdu. Prišel sem v Drvar, izročil pismo in bi se moral takoj vrniti. Ustavili so me, imeli so harmoniko in rekli: "Tovariš Oskar, ostal boš do jutri. Tovariš Tito ima rojstni dan, igral boš naše pesmi." Prav tako je bilo. Dočakal sem najhujšo nevihto v svojem življenju. Če sem takrat ostal živ, ne bom zlepa umrl.«

»To je bil znani napad na Drvar? Kakšna je bila ta bitka, kakšen je bil ta boj?«

»Kot sem že rekel, se je ves dan plesalo. Vse je bilo veselo. Plesali so tudi kola, ki sem jih znal igrati. To je trajalo do polnoči. Šli smo spat, ob petih pa se je zaslíšalo: "*Diži se! Diži se! Avioni!*" Videl sem, da ni bilo nič tako nevarnega, bilo je eno samo letalo, dvokrilec. Ko sem legel nazaj, pa so priletele štuke – od pete ure zjutraj pa do devete dopoldne so neprestano bombardirale. Lahko sem srečen, da sem še vedno med živimi.«

»In potem se je začel tisti boj, še neposredni boj.«

»Bilo je grozno. Ko so padalci svoje opravili – končali so porazno – smo se spoprijeli z njimi, maršal Tito pa se je medtem s kolono umaknil iz Drvarja. V tisti koloni ... Čez nekaj časa sem zbolel za tifusom in Angleži so me spet odpeljali v Italijo.«

»Takrat, ob tej bitki v Drvarju, ste se tudi spoznali s Titom?«

»Z maršalom Titom se nisem spoznal. Videl sem ga – moram povedati to, ker je pomembno, človeško ... Prišli smo do neke reke in tovariš, za katerega nisem vedel, da je Tito, je rekel: "Umijmo

se, ker smo zraven vode. V hribih nimamo te možnosti." Enega partizana je celo sam umival. Takrat sem prvič videl Tita. Kasneje sem ga še večkrat srečal, saj je povabil naš partizanski pevski zbor na Gorenjsko v svojo rezidenco, cel partizanski zbor.«

»Umival je ranjenega partizana?«

»Točno. Pozval je tudi vse ostale, naj se umijemo. Dolgo se že nismo umili, ker tam, kjer smo hodili, ni bilo vode.«

*Veselje
partizanov po
zmagi (Vir:
družinski arhiv
O. Kjudra)*

»Katera pesem vas najbolj spominja na te boje, v tej bitki?«

»Naglo puške smo zgrabili ... in tako naprej.«

»Ali je bila mirovna konferenca v Parizu tudi razočaranje? Vaši kraji so ostali na drugi strani meje. Niso prišli v državo, za katero so se borili.«

»Če pogledava iz moje kuhinje, kjer se pogovarjava, vidiva naše mesto, Trst. To je mesto, v katerem živim in se srečujem, delam, sodelujem, izmenjavam svoje misli – naj mi poslušalci ne zamerijo – to mesto naravno pripada zaledju. Poznamo bitke, ki so se bile za to mesto. Nisem nacionalist, sem človek, ki imam dobre stike z vsemi ljudmi, tako z Italijani kot z našimi. Ne more pa človek pozabiti gorja in krivice, ki sta nam bila prizadejana, tudi

že pred vojno, ko je pripadala Italiji vsa naša Primorska. Zelo hudo mi je pri srcu, tako da doživljam včasih tudi travmo. Nisem imel sreče, kajti brez domovine, pa naj bo kakršnakoli že, je zelo težko biti. Upam, da se bo povečala moč človeških možganov in da bodo ljudje spoznali, da morajo živeti drug z drugim, pa naj bodo katerekoli narodnosti, in se bodo razumeli. Še vedno, pa niti danes, ko imam 85 let, nisem pričakal spoštljivosti večinskega naroda do našega naroda. Narod ni kriv, niso pa pravi tisti, ki ga vodijo. Morali bi se zavzemati za svobodo misli vsakogar.

Nastop prekomorskega pevskega zbora Srečko Kosovel v Trstu leta 1945 (Vir: družinski arhiv O. Kjudra)

»Oskar Kjuder, ali ste se tudi zaradi te bolečine zamejskega Slovenca, zaradi tega, kar vas je prizadelo po tej plati, odločili za pot pedagoga, za pot dirigenta, tistega, ki bo vzgajal nove pevce, nove rodove, nove borce za ohranjanje slovenske pesmi in slovenske besede?«

»Za to, da je v Trstu nastal Tržaški partizanski pevski zbor, je razlog. Ne bom pozabil, kako mi je Miro Kocjan pripovedoval, da se je imel med svojim županovanjem v Kopru priložnost srečati z maršalom Titom. Besede, ki mi jih je napisal, bi lahko prebral, ampak bom kar povedal, da je bil Tito zelo zadovoljen, da imamo v Trstu vsaj Tržaški partizanski pevski zbor.«

»Vas poznajo predvsem kot dirigenta Partizanskega pevskega zbora Pinko Tomažič iz Trsta. V tem zboru pa niste bili samo partizani, v njem je bilo tudi veliko mladih, in jih še vedno tudi je, vse več. To so tudi vaši učenci, to je plod vašega pedagoškega dela v Glasbeni matici v Trstu.«

»Vsekakor je baza tega zbora iz tistega časa, ko je bil ustanovljen Zbor Jugoslovanske armade Srečko Kosovel. Po končani vojni sem se vpisal na študij glasbenega pouka na Akademiji za glasbo; naredil sem sprejemni izpit. Takrat sem v ljubljanski Operi skrbel za orkester, za to, da je bil vedno v celoti zaseden. Imel sem dovolj časa, da sem lahko študiral in hkrati opravljal to delo v Operi. Reči moram, da sem imel neverjetno srečo, da sem prišel v to hišo. Niti šola niti akademija mi nista dala toliko kot prav Opera. Sedel sem in stal za vsemi dirigenti, morda najboljšimi v Jugoslaviji in tudi v tujini, ki so stali na pultu. To mi je močno olajšalo študij na Akademiji, tudi pri profesorju doktorju Danilu Švari, ki je bil v Operi eden izmed tistih dirigentov in hkrati profesor na Akademiji za glasbo. Od tod sem odnesel mnogo, tako da sem lahko ustanovil orkester Glasbene matice s svojimi učenci. Lahko ponosno rečem, da so boljši od mene in nastopajo po vseh celinah, nekateri so tudi izjemni violinisti. To mi je ostalo v najljubšem spominu in toplo mi je pri srcu. Z enako vnemo sem se lotil tudi zbora tržaških partizanskih pevcev, ki so od vsepovsod iz naših krajev, iz mesta in okoliških vasi. Zdaj imamo v zboru tudi ženske. Prav je, da so tudi ženske. Ženske so bile tudi v partizanih, bile so junakinje. Tako smo podaljšali življenjski staž našega zbora, ki bo kmalu praznoval 40 let, imel pa je skoraj 2000 koncertov. To ni malo. Zaradi operacije sem moral zbor prepustiti

drugim, zbor je šel naprej, jaz pa mirujem. Operacija na srcu po infarktu ni bila lahka; vesel sem, da sem še med živimi in da lahko še kaj rečem in kaj zaigram.«

»Še vedno vas vidimo, da potujete skupaj z zborom.«

»Po toliko letih se je zbor naučil peti zelo dobro. Zadovoljen sem, da še obstaja. Pojemo različne pesmi, največ partizanske, pa tudi druge. Ne samo naših narodov, lahko rečem, da pojemo v 15 jezikih. To ni malo, zato ima zbor dober sloves, lahko nastopa in lahko pričakuje, da bo še deloval. Upajmo.«

Oskar Kjuder v filmu Na svoji zemlji (Vir: družinski arhiv O. Kjudra)

»Oskar, kmalu boste imeli 85 let³⁰. Ko pogledate nazaj, s čim ste najbolj zadovoljni?«

»Z vsem, kar je bilo narejenega s pomočjo vseh drugih v orkestru, s pomočjo vodstva Glasbene matice in vsega profesorskega

³⁰ Snemano aprila 2010.

zboru. Pri tem sem dosegel tisto stopnjo, na katero sem zelo ponosen, zato sem zadovoljen. Zdaj pa so prišla leta, ko človek ne zmore več toliko. V oklepaj to, kar bom zdaj povedal: trikrat sem nastopal v Italiji, leta 1969, 1970 in 1971; tekmoval sem s harmonikarskim orkestrom Glasbene matice in osvojil prvo mesto v Italiji, med več kot 160 italijanskimi orkestri. Tri leta zapored smo bili prvi.«

»Nedavno smo praznovali stoto obletnico Glasbene matice v Trstu. Glasbena matica je tu, med Slovenci v zamejstvu, odigrala zelo pomembno vlogo.«

»1909. leta je bila ustanovljena Glasbena matica v Trstu, podružnica ljubljanske Glasbene matice. Delovala je še za časa Avstrije, dokler je ni 1927. leta fašizem ukinil. Vnovič je vzplamtela v veliki vnemi in zagnanosti po osvoboditvi leta 1945, in Matica je ponovno zrasla. Pot naše Glasbene matice je od leta 1945 pa vse do danes zelo lepa, posejana z velikimi uspehi in z delom. V tej glasbeni ustanovi je zraslo veliko mladih godbenikov, solistov, instrumentalistov, violinistov, flavtistov – skratka vse, kar spada v pouk neke glasbene ustanove. Poleg uspehov z mladimi učenci smo imeli v Glasbeni matici tudi orkester, ki je deloval nepretrgoma od leta 1950 pa do moje upokojitve leta 1980. V teh 30 letih smo postavili na noge odličen orkester, s katerim smo gostovali doma, po Italiji, po vsej Jugoslaviji. Spremljali smo različne zборе in soliste, ki so se uveljavili na tekmovanjih ...«

»Po osamosvojitvi Slovenije pa niste bili več toliko vabljeni na to našo stran meje. Kot da tu takrat ni bila več toliko zaželeni partizanska pesem.«

»Po pravici rečeno – malo manj. Ampak bom odgovoril: ni mogoče, da ni bila zaželeni, saj smo jo še do včeraj navdušeno prepevali vsepovsod, vsa Jugoslavija. To se ne zgodi čez noč. Prišel je čas, da se je odstranila. Ni bila na repertoarju. Ampak ostaja občutek, da smo lahko ponosni na to, da nismo zgrešili poti. Partizanska pesem je živela, živi in bo živela.«

»Partizanska pesem torej še živi, ampak tu, prav v Trstu, na robu Trsta, pa živijo tudi vaše trte. Te imajo tudi posebno zgodbo, ta vaš vinograd tu pod hišo. Kdo vam je dal te trte?«

Tito osebno čestita Oskarju Kjudru in Tržaškemu partizanskemu pevskemu zboru. (Vir: družinski arhiv O. Kjudra)

»Ponovno se moram vrniti na srečanje, ki ga je imel naš partizanski zbor pri maršalu Titu. Po koncertu smo bili povabljeni v Ljubljano – iz Gorenjske – na večerjo. Tovariš Tito je dejal: "Ostanite tu, bomo pojedli kakšno klobaso in se pogovorili." Sedli smo k mizi in tekel je pogovor o tem in onem. Tovariš Tito je rekel: "Kaj pa v prostem času? Kaj delate doma?" "Predvsem inštrumenti," sem mu odvrnil. "Naj si bo harmonika, violina ali klavir, sem pa tja sem pa pomagal tudi očetu, ki je imel precej trt. "Kakšne trte imate?" "Take in take ..." "Ne, za vašo zemljo ne morete imeti kobre. Kobra ni za vašo zemljo, posadite montikulo; jaz vam bom dal cepiče." In res sem naredil tako. Šel sem domov, zamenjal trte z montikulo, in malo pozneje mi je tovariš Trampuž, generalni

konzul, telefoniral in rekel: "Oskar, prišli so cepiči z Vange, z Brionov."

Potem sem trte precepil, in še zdaj imamo dobro vino. Z Vange mi je Tito poslal istrsko črnico. To je res imenitna kapljica, ne zato, ker mi je cepiče dal Tito, čudovita kapljica. Vsakič, ko pijem to vino, se spomnim na pogovor, ki sva ga imela o trtah.«

»Prav po vaši zaslugi ali po zaslugi Tržaškega partizanskega pevskega zbora je slovenska primorska himna postala pesem Vstala Primorska. Kako se je to zgodilo?«

»Tovariš Rado Simoniti, dirigent ljubljanske Opere in obenem dirigent partizanskega zbora JA Srečko Kosovel, mi je rekel: "Oskar, vzel bom temo Vstajenje Primorske za našo partizansko himno na Primorskem.«

»Podlaga za to pesem pa je Venturinijeva Bazoviška?«

»Tako je. Tema je zgodba naših bazoviških trpinov, ki so bili umorjeni v Bazovici leta 1930. Venturini je skladbo napisal za mešani zbor, Simoniti pa jo je priredil za zbor, za orkester, za različne zasedbe. To je Simonitijevo Vstajenje Primorske.«

Poznate Venturinijevo Bazoviško z odločnim glorioznim vzklikom: In maščevana bo Bazovica ... Ta ima tisto melodijo, ki lahko ljudi dvigne v boj za maščevanje svojih junakov in svobodo naroda. Vendar po vojni, sploh zmagoviti, se ne more peti več o maščevanju, zato je za primorsko himno izbral Svetkov tekst, ki poje: Vstala Primorska si v novo življenje ... A melodija je še vedno tista, ki jo je uporabil Venturini, ta pa je iz nabožne pesmi: Ti, o Marija, milosti polna ...

Se pri tem sprašujete zakaj? Da so lahko konfinirani primorski pregnanci pa tudi vojaki brez pušk celo na jugu Italije pogumno peli najbolj udarno slovensko borbena pesem vsaj pri maši v cerkvi in se tako pripravljali, da lahko ob prvi priložnosti z njo gredo v boj. Italijanska država je namreč prepovedala slovensko besedo in pesem, razen nabožnih pesmi v cerkvah. To so tudi kontrolirali

in pošiljali v cerkve svoje ovaduhe, ti pa so poznali samo melodije, slovenskega jezika pa niso razumeli.

*Rado Simoniti (Vir:
družinski arhiv O. Kjudra)*

VIŠJE SILE

Najprej ne smemo pozabiti, da so si našo Primorsko vedno lastili tujci, pa ne samo sosedje, ampak tudi oddaljeni imperialisti. Ne smemo pozabiti tudi na to, da je bila že v času prve svetovne vojne predmet trgovanja velikih sil in da je bila Velika Britanija nosilka tajnega Londonskega sporazuma, s katerim so države antante v zameno za izdajstvo svojih germanskih zaveznikov Južno Tirolsko in našo Primorsko, Istro in del Dalmacije podarile Italiji. To seveda nikoli ni bilo njihovo, da bi komu lahko podarile, vendar to je bilo v politični naravi največjega svetovnega imperialista, da so si lastile ves svet.

Po oktobrski revoluciji in separatnem miru je njen vodja Vladimir Iljič Lenin prav to pogodbo označil kot primer imperialistične trgovine s tujim ozemljem in drugimi narodi ter javno odstopil od te sramotne pogodbe, ki jo je podpisala tudi carska Rusija.³¹ Za dokaz je to pogodbo še objavil v Izvestjih, a to je »naše« časopisje zamolčalo. Po njegovi smrti, ob vseh napadih na novo državo in razvoju fašizma, katerega prvi cilj je bil boj proti vsem idejam socializma in komunizma, je po principu klin se lahko s klinom izbija prevzel vodenje Sovjetske zveze Josif Visarionovič Stalin³²: On seveda ni bil komunist, ampak povzpetni fašistoidni oblastnik, ki si je prisvojil stranko in državo za svoje ambicije. Tu

³¹ Kasneje je Lenin to pogodbo označil kot primer trgovanja s tujim ozemljem tudi znani ameriški predsednik Woodrow Wilson, ki je narisal tako delitveno črto ozemlja med Italijo in Jugoslavijo (glej *Ligne Wilson* na karti pred naslovom *Posebni bataljoni*).

³² Stalinovo pravo ime in priimek sta Jozef Džugašvili in ni bil Rus, ampak Gruzijec, sin čevljarja Džugašvilija in matere Geladze, ki se je šolal v semenišču za duhovnika. Najprej je vstopil v socialdemokratsko stranko ali gibanje *Mesami Dasi*, nato pa se je ob razkolu med socialisti in komunisti opredelil za boljševeke, kar prevedeno pomeni večince, politično večino, to, ki mu je omogočila pohod na oblast.

ne bi ponavljal tega, kar sem napisal v knjigi Fašizem za Butalce, tudi ne o njegovem napadu na samostojno politiko jugoslovanskih komunistov in zlasti Tita, saj o tem se še vedno piše in govori, celo priznava Titu. Vendar ne pozabite, da je to zelo vplivalo na urejanje naše zahodne meje, pa ne samo zaradi hudo zamerljivega Stalina, ampak tudi ker je vsaj formalno vodenje Informbiroja prevzela italijanska komunistična partija pod vodstvom Palmira Togliattija, ki je kot druga najmočnejša stranka v Italiji to tudi zelo dobro izkoristila v diplomatskem in boju za Trst, ki je vsak dan grozil, da se spremeni v tretjo svetovno vojno. V Trstu je prišlo do hudega razkola med komunisti, ki so bili v tem mestu odločilna stranka, nastali sta dve, Vidalijska stalinistična proitalijanska in Babičeva projugoslovanska ali titoistična. A to je druga zgodba, ki se je nadaljevala s tržaško krizo in hladno vojno.

To je treba vedeti, če hočemo razumeti odnos do prekomorcev in tudi tržaško krizo, ki se je dejansko začela že ob osvoboditvi, pariško mirovno konferenco, na kateri so peli tudi naši prekomorci, novo krizo leta 1953 in nato še Londonski memorandum, ki je bil le potrditev izdajstva nekdanjih zaveznikov.

Danes se pozablja celo na vzroke za razvoj fašizma kot orodja za boj proti vedno bolj ozaveščenemu delavskemu gibanju, komunizmu in prvi komunistični državi Sovjetski zvezi. Pozablja se na zelo močna odporniška gibanja, ki so jih vodili komunisti in še vedno se skriva načrte nekaterih politikov in generalov, da bi se združili iz nemško armado pod Romelovim vodstvom in skupaj udarili na Moskvo, pa tudi na Beograd, ampak to je preveč kompleksna stvarnost, da bi jo obrazložil in tudi utemeljil v tej knjigi. Omenil bi še samo prizadevanja italijanske diplomacije, da se zavezniki izkrcajo v Istri. S tem bi Istra po vojni ostala v Italiji. Tu je tudi vzrok fojbe in eksodus, a o tem v knjigi Fojba laži.

Dogajanj v ozadju in političnih odločitev je bilo zagotovo še več, tudi pogovori in dogovori Tita in Churchilla, nato pa še med ameriško diplomacijo in armado, ki je Trst zahtevala zase, ali pa vsaj

za njim naklonjeno italijansko politiko novega italijanskega predsednika, fašističnega maršala in vojnega zločinca Badoglia, ki ga je kralj predlagal v soglasju z angloameriško politiko.

Verjamem Ljubomirju Susiču, nekdanjemu tajnemu posredniku v pogovorih v času hladne vojne med Titom in ameriški predsedniki, ki mi je jasno nakazal, da je Tito moral sprejeti kompromis, če je hotel, da zahodni zavezniki njegovo partizansko armado priznajo kot zavezniško vojsko, sicer bi še naprej vztrajali pri četnikih. Trst je bil torej žrtveno jagnje, zato so novozelandskim enotam dovolili prihod v Trst ter predali Cono A zahodnim zaveznikom. Res so ti potrebovali pristanišče in železniško progo za zadnje boje z Nemci in kontrolo tega dela Evrope, vendar šlo je tudi za stari in novi boj proti komunizmu, tokrat ne samo Sovjetske zveze, ampak tudi nove Jugoslavije.

Churchill ni bil protifašist, bil pa je »protinemec« iz burskih vojn, torej dejansko angleški imperialist. S Stalinom in Titom je sodeloval samo kot z nujnim zlom, da je lahko rešil svojo državo in njen imperij, dejansko pa ga je - zavedajoč se ali ne - le spremenil v orodje novega imperija, to je ZDA. Te so si to vlogo priborile že pri prvi svetovni vojni z odločilno pomočjo antanti, politični zvezi treh držav (Francije, Velike Britanije in Rusije) v času prve svetovne vojne.

Tito je to spoznal že pred vojno v Parizu kot vodja socialistične internacionale, še bolj pa v pogovorih z zavezniki med drugo svetovno vojno. Tu bi spomnil le še na sporazum Tito-Šubašić, ki je začetek dejanskega priznanja Avnoja kot novega zakonodajnega telesa Jugoslavije, Jugoslovanske armade kot edine priznane zavezniške armade in Tita kot edinega komandanta te armade in nove jugoslovanske vlade. Tega se danes v medijih ne izpostavlja, vendar je jasno zakaj. Vse to se je seveda odsevalo tudi v zadnjem letu druge svetovne vojne, ob njenem koncu in nato v povojnem času, zlasti v obmejnih in mirovnih pogajanjih.

Ameriška politika in njen veliki kapital se torej nista borila proti fašizmu, temveč za svojo popolno prevlado nad svetom, za to, kar

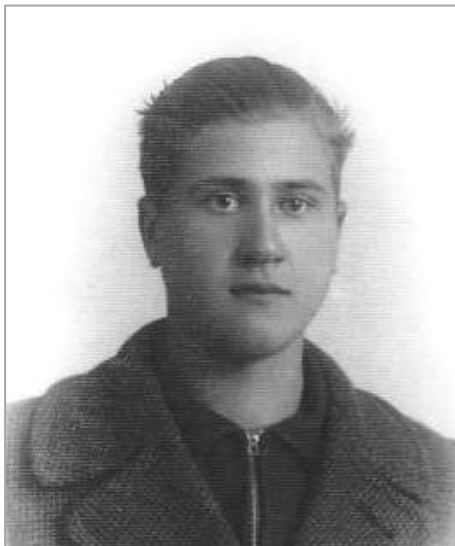
sta dosegla šele po koncu hladne vojne s padcem Berlinskega zidu.

Srečanje Tito-Churchill v Neaplju 12. in 13. avgusta 1944 (Vir: en.m.wikipedia.org)

MIRO KOCJAN

Med prekomorci so bili tudi sinovi naših prisilno preseljenih ali konfiniranih sonarodnjakov, ki so jih italijanske oblasti po okupaciji Primorske razselile po jugu Italije. Med temi je bil tudi znani Koprčan, novinar, politik in domoljub Miro Kocjan, katerega družina je bila pregnana iz Žirij pri Sežani v konfinacijo na

jug Italije. Tudi on je bil eden izmed tistih, ki so kasneje veliko naredili za pravičnejše ovrednotenje prispevka prekomorcev pri osvobajanju domovine. Tako mi je pripovedoval:

Miro Kocjan kot študent (Vir: osebni arhiv M. Kocjana)

»Iz Boiana smo se preselili v staro italijansko mesto Capua. Oče je še vedno delal kot težak, saj mu še niso priznali železničarskega znanja in izkušenj, potihoma pa je sodeloval s socialisti in ostajal pod kontrolo oblasti. Velikokrat so ga odvedli in priprli za nekaj dni in morali smo živeti s tem. Jaz sem po osnovni šoli, ki je takrat v Italiji trajala pet let, šel v srednjo šolo, takratni licej, v kraju Caserta. Nato sem se kljub težavam doma odločil za vpis na univerzo. Poleti sem opravljal razna, tudi težka dela v sladkorni tovarni in tovarni streliva, da sem si zaslužil za šolanje na neapeljski univerzi na orientalskem inštitutu, ki je bil ustanovljen leta 1880. Ta je podoben zavodu Ca Foscari v Benetkah.«

»Kaj ste takrat opazili pri fašizmu, ki je takrat postajal vse trši, kaj vas je najbolj motilo in kaj je bilo tisto, za kar ste čutili, da se je treba upreti?«

»Na prvem mestu vsekakor njihov odnos do očeta, vsa kontrola, ki se je izvajala nad njim, podcenjevanja ter nepriznavanje funkcije, ki jo je imel na železnici, in neprestane aretacije. To je bilo zelo boleče. Tudi dejstvo, da me niso imeli za svojega, je bilo nekako moteče, tudi na univerzi. Tam sem v drugem letniku izbral slovanske jezike, nakar sem se prepisal na etnologijo, ki je takrat bila novejša, sveža znanost. Prišlo je do zahteve, da moram spremeniti priimek, kar so zahtevali tudi od očeta in mu že velikokrat očitali. Kljub težavam, ki smo jih prenašali zaradi svoje vztrajnosti, smo vedno ostajali s svojim priimkom Kocjan, ga pisali s črkama K in j. Ker priimka nisem hotel spremeniti, mi je italijansko ministrstvo za kulturo poslalo odločbo, v kateri so me za tisto študijsko polletje suspendirali, kar je pomenilo, da takrat nisem smel opravljati izpitov, na katere sem se pripravljaj. Odločbo so izobesili na oglasno desko v atriju stavbe in vest o mojem suspenzu se je hitro razširila. Pričakoval sem posmehovanje kolegov, vendar so me ob odhodu ti prijetno presenetili s svojo srčnostjo in razumevanjem, ko so me v skupini pospremili z besedami, da mi bodo stali ob strani. To mi je ostalo kot eden prijetnejših spominov. Ob tem dogodku se je pokazala še ena tipična karakterna poteza Italijanov, ko v skrajni in konfliktni situaciji najdejo prostor za srčnost.«

»Kako ste doživljali drugo svetovno vojno?«

»Začetek vojne je pomenil zaostrovanje predvsem na račun družine. Ob mestu Capua je bilo veliko vojaško letališče, v bližnji Caserti pa je bila italijanska letalska akademija. Na letališču je bilo razmeroma veliko slovenskih fantov, med njimi naj omenim Ščeka, ki je bil kasneje pri nas polkovnik, tudi eden glavnih inštruktorjev letenja v Beogradu in Ljubljani, bil je tudi Danilo Milič, takrat znani koprski pevec in številni drugi. Izvedeli so za nas in za naše stanovanje ter se pri nas skoraj vsak večer dobivali in

družili. Tako je naš dom postal kmalu »slovenski dom«. Vsi, ki so prihajali k nam, seveda niso bili Primorci. Ves čas smo skušali čim več izvedeti o Titovem gibanju in jugoslovanskih partizanih. Tudi ti fantje, ki so prihajali k nam, so poročali o tem, kar so izvedeli od doma o dogajanju na Primorskem. Takrat smo slišali že za Janka Premrla – Vojka in za težave, ki jih je povzročal italijanskim oblastem, ter z radovednostjo in zanimanjem poslušali o vsem dogajanju v domovini. Po kapitulaciji Italije je naš dom, »slovenski dom«, veljal za zbirališče naprednih ljudi in antifašistov. Ob prihodu angleških in ameriških enot so si tudi oni pri nas napravili poveljništvo oziroma civilno oblast. Novembra 1943 so nas obiskali trije partizani, oblečeni v angleške uniforme in s peterokrako zvezdo na kapah, ter nam pripovedovali o razmerah na Primorskem in v tedanji Jugoslaviji, povedali so nam tudi o belogardizmu, kar nas je močno potrla.«

»Kako ste prišli k prekomorcem?«

»Partizani, ki so nas obiskali, so predlagali, da bi odšel z njimi, saj so potrebovali intelektualce v svojih vrstah. Mama je bila jasno proti, oče pa je bil ideji precej naklonjen. Odločil sem se in z njimi odšel v Bari, kjer je bila baza narodnoosvobodilne borbe, ustanovljena nekaj mesecev prej. Tam so bili v glavnem Slovenci in življenje je pomenilo pravi izziv. Imel sem predavanja po raznih kulturnih društvih, kjer sem govoril o partizanstvu v Jugoslaviji, čeprav o tem nisem vedel veliko, le toliko, kot so mi povedali v skupini, ki me je tja pripeljala, o tem pa sem tudi bral in se poučil. V bazi je bilo zelo veliko ranjencev, v vedno večjem številu pa so se začeli pojavljati prekomorci, pripadniki prekomorskih brigad.«

»Ste z njimi odšli v Jugoslavijo?«

»Da, s tretjo prekomorsko brigado sem odšel na Vis, in tam sem deloval na vrhovnem štabu, ob Titu. Zaradi znanja jezikov sem bil dodeljen na oddelek za komunikacijo, ki je bil nekakšen informativni oddelek, ki je pripravljala poročila za Tita, in v skupini sedmih ali osmih ljudi smo na razne načine, ali po radiu, telegrafu ali s pomočjo raznih časopisov, ki so vsakodnevno prihajali na vrhovni štab iz Italije, prevajali za Tita pomembne in zanimive informacije. Lepega dne pa sem dobil sporočilo od Tita, v katerem mi je sporočal, da ne potrebuje prevodov celih besedil, ampak le kratek in jedrnat povzetek z dodanim mojim mnenjem. Tako sem se navadil tudi na Tanjugov način dela. Res nepozabna izkušnja. Iz vsega tega zveni, da sem bil dober poznavalec jezika, tudi slovenščine, vendar moram dodati, da je vse moje znanje slovenščine izviralo iz starih knjig, ki jih je mama hranila v velikem zaboju in ga skrbno nosila s sabo, ko se je družina selila po Italiji.«

Vkrcavanje dveh bataljonov 3. prekomorske brigade v pristanišču Monopoli 11. marca 1944 (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

(Ob ugasnjem telefonu mi je tudi povedal, da je kasneje Tito prišel k njim v pisarno, ga pred vsemi pohvalil za kratkost in jedrnatost sporočil, in tako sta se tudi osebno spoznala.)

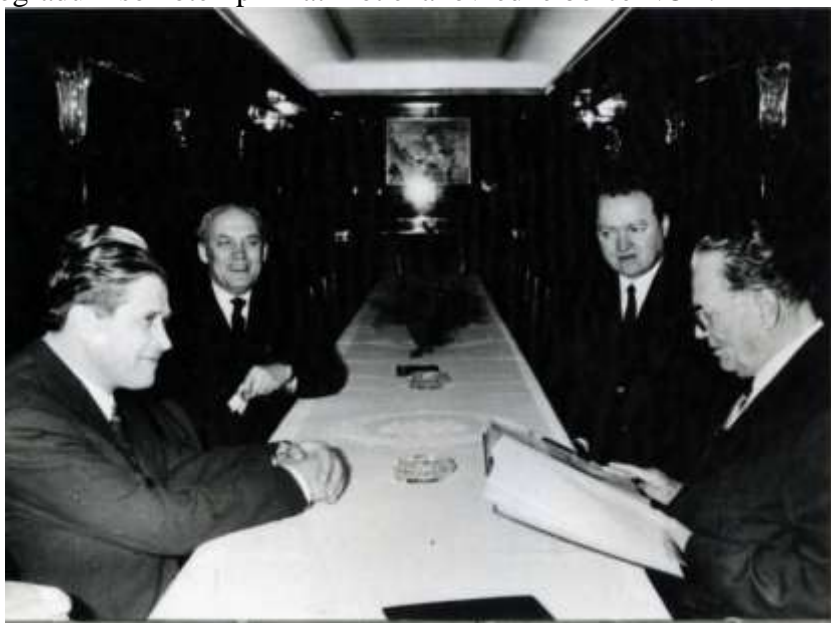
Slovesno zborovanje 12. sept. 1944 na Visu, na katerem je Tito izrekel znan stavek. »Tujega nočemo, svojega pa ne damo.« (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

»Kaj ste kasneje delali med vojno?«

»Bil sem na štabu mornarice, v raznih misijah, tudi v sovražnikovih vrstah ... neprijetne reči. Ob osvoboditvi Trsta sem bil v Trstu s prvim poveljnikom mestnega poveljništva, ki je prevzel nadzor nad mestom. Z našim poveljnikom, ki je bil iz Maribora, sva se vrnila v Split. Tam so mi predlagali, da bi šel v Sovjetsko zvezo na neke posebne oficirske tečaje, vendar sem odklonil. Prepričevanje je že mejilo na prisiljevanje, a sem ostal trden. Nisem si želel ostati v vojski, tudi zaradi tega ne, ker se nikoli nisem čutil pravega vojaka.«

Mira Kocjana je še najbolj vlekel v novinarstvo in seveda domov. Tako je prišel za Tanjugovega dopisnika v Trst, od tu na Radio

Koper³³, spet v Trst, pa spet v lokalno politiko, kjer je postal predsednik skupščine koprške občine in nato Obalne skupnosti, za katere ustanovitev je imel veliko zaslug prav on. Vmes je večkrat izkoristil svoje poznanstvo s Titom, še iz tistih časov na Visu. Pri njem je najprej posredoval zaradi kolonialnega odnosa nekaterih politikov iz notranjosti Slovenije do nas Primorcev, posebej italijanskih Istranov, po priključitvi Cone B k Jugoslaviji je preprečil ukinitvev Radia Koper, posredoval pa je tudi zaradi zapostavljanja prekomorcev, ki jih še zlasti v Ljubljani, pa tudi v Zagrebu in Beogradu niso hoteli priznati kot enakovredne borce NOB.

Odločilni sestanek v Kopru leta 1967 ob predavitvi dokumentacije o prekomorskih brigadah predsedniku Titu. Proti levo Miro Kocjan, za njim neznana oseba in nato Sergej Kraigher, na desni strani mize Albert Klun ob predsedniku Titu. (Vir: osebni arhiv M. Kojana)

³³ Takrat se je Radio Koper, ki je bil ustanovljen 24. maja 1949, imenoval še Radio svobodne cone Trsta.

Za to je bilo več razlogov, poleg že omenjene hladne vojne je bil najbrž še bolj odločilno to, da so bili obmorski Primorci in Istrani tako ali drugače daleč od »prestolnic« ali oblasti in da je rapalska meja tudi po priključitvi »še vedno ostala v glavah nekaterih« – saj se to še danes pozna. Pa še nekaj naše (slovenske in hrvaške) folklorne zavisti je bilo, celo pri drugih borcih, saj so bili prekomorci veseli in odprti ljudje, lepo oblečeni v nove angleške uniforme, imeli njihovo orožje, ki sicer ni bilo najboljše, imeli so celo topove, tanke, letala ... pa še zaradi ubranega petja so jih vsa dekleta tako rada poslušala in gledala.

Miro Kocjan je nekega dne poklical v Beograd in se dogovoril, da se ob naslednjem obisku Tita v Kopru sestanejo skupaj z Albertom Klunom in odločilnimi iz Ljubljane. Pa niso klicali samo zaradi tega. Janko Kosmina mi je pripovedoval, da tudi zaradi nasprotovanja Ljubljane, da se gradi Luka Koper, Jule Lenassi pa, da so lahko v Portorožu odprli Casino, prvo pravo igralnico v socialističnem svetu.

CIRIL KOBAL

Zgodba Cirila Kobala je še posebej zanimiva in tudi zelo poučna. Bil je eden izmed prvih Slovencev v italijanski vojski, ki so jih Angleži zajeli na afriškem bojišču in jih usposobili za svoje obveščevalce. Mobiliziran je bil že leta 1940, vendar je kmalu tudi on postal vojak brez puške:

»Bili smo brez orožja, vendar pa smo imeli prost izhod.«

»Kako ste prišli v Afriko?«

Ciril Kobal (na desni strani ob harmonikarju) in njegovi tovariši iz Ponikevo pri Sežani se odpravljajo k vojakom. (Vir: arhiv družine C. Kobala)

»Junija 1940 sem bil poslan z enoto, ki je šla nadomestit poraženi 3. bataljon divizije Bologna, uničen v borbah za Tobruk. Takrat so nas Slovence, ki smo bili prej nezanesljivi, uporabili v Afriki za topovsko meso. V Afriko so nas pripeljali z letali, nato smo šli s kamioni od Derne prek saharske puščave do fronte pri El Alameinu. Tu smo oktobra 1942 doživeli znano bitko pri El Alameinu, ki je pomenila preobrat vojne na južni fronti.«

»Kako je pri bitki razpadla italijanska vojska?«

»Pri prodoru 8. armade v bitki za El Alamein so bile naše italijanske enote močno poražene. Ko nam je ob morju, na severu, prišla angleška armada za hrbet, smo za nekaj dni celo obrnili mitraljeze nazaj. Potem so nam dali še molotovke, da bi z njimi šli na tanke, a smo jih hitro zakopali v pesek. Vodstvo nas je še vodilo prek minskega polja, potem pa smo bili razpuščeni. Kot mravlje po puščavi smo se iskali. Nad nami so bila angleška letala, ki pa nas niso bombardirala, ker so videla, da smo poraženi in razpuščeni. Po porazu se je del fronte premaknil na jug in morali smo – hočeš, nočeš – že zaradi vode in hrane priti gor na cesto. Tam pa so nas, vojne ujetnike, pobirali kar s kamioni in vozili v taborišče vojnih

ujetnikov. Čez nekaj časa je prišel profesor Ivan Rudolf in nas okrog 300 Slovencev, kar nas je bilo, odpeljal v drugo posebno taborišče Camp El Tahag pri Aleksandriji, kjer so nas pripravljali, da gremo kasneje v še večje taborišče in od tam v kraljevi bataljon v Palestini.«

»To je bilo še zelo zgodaj, ni se še veliko vedelo za partizane in Tita, ni bilo še sporazuma Tito-Šubašić?«

»Niso še ponujali možnosti, da se vključimo v Titove partizane, to je bilo kasneje.«

»Komu ste vi zaprisegli?«

»Kralju, pod staro jugoslovansko zastavo. Imeli smo angleške obleke in na rokavih velik znak Jugoslavija.«

Iz filmskih posnetkov Ivana Rudolfa, ki so bili objavljeni tudi po televiziji, je jasno razvidno, da so Angleži prepustili slovenske fante srbskim častnikom oziroma četnikom, nekateri so imeli med petjem pesmi Oj Triglav moj dom na glavah četniške kape. Od tu tudi žalostne usode nekaterih najbolj zavednih Primorcev. Kaj je pomenila vojaška zaprisega se ve, in kaj delo v obveščevalnih službah tudi. Vendar pa primorski fantje tega niso storili zaradi srbskih oficirjev in njihovega kralja, ampak zaradi etnocidne politike Italije in dolgoletne želje po priključitvi Primorske k Jugoslaviji, v kateri so videli svojo rešitev. V to so verjeli tudi Ivan Rudolf in drugi znani primorski rodoljubi, zlasti emigrant Ivan Marija Čok, ki se je povzpel dokaj visoko v takratni jugoslovanski politiki in se je šel o tem celo dogovarjat v London.

Ciril Kobal je z enajstimi tovariši sprejel ponudbo, da se kot jugoslovanski vojak usposablja za angleškega vojaškega obveščevalca.

»Ko smo prišli v Haifo, so kmalu, čez osemnajst dni, iz bataljona gradbincev poklicali dvanajst vojakov. Poslani smo bili v Kairo, na usposabljanje za radiotelegrafiste in padalce. Radiotelegrafije

so nas učili v Kairu, padalstva pa ob Sueškem prekopu. Ob kapitulaciji Italije je bila naša angleška obveščevalna skupina poslana v Bari. Tam smo se kmalu povezali z jugoslovansko partizansko vojno bazo. Takrat je bil tam polkovnik, kasneje general Rado Pehaček, pa tudi Vladimir Velebit, ki je bil kasneje poslanik. Poklicali so nas na pogovor in vsi smo na koncu izrazili željo, da gremo v Jugoslavijo. Velebit je rekel: "Bomo uredili." In tako sem bil okrog 20. septembra 1943 poslan prek Visa na Dugi otok, tam sem opravljal svojo dolžnost. Imel sem nalogo, da poročam o prometu nemških ladij, ki so vozile iz Trsta; takrat je nemška vojska še imela svoje enote v Grčiji in Albaniji in jih je morala oskrbovati. Iz Trsta so šli zvečer, do zore so pripluli v območje okrog Zadra. Ribiči so nas obvestili o tem, jaz sem nato zaveznikom poslal depešo, torej telegram, da so prišla letala in ti so jih stolkli. To je bila moja naloga.«

»Usode prekomorcev so bile zelo zanimive. Marsikaj ste doživeli. Vi, Ciril, ste bili tako rekoč trikrat v zaporu. Najprej v italijanskih specialnih enotah, saj to je bil neke vrste zapor, potem ste zaradi sodelovanja z Angleži prišli v partizanske zapore, nato pa še v angleške.«

»Hm, oktobra 1945, na moj rojstni dan pred skoraj 70 leti so me aretirali³⁴ in odpeljali z ladjo v Split v zapor Ozne – štaba mornarice – Kaštel Sućurac. Tam sem bil 40 dni v temnici, ne da bi me kdo kaj vprašal. Bal sem se, da bom segnil.«

»Imeli so vas za angleškega obveščevalca, kajne?«

³⁴ Ob naslednjem pogovoru mi je pojasnil, da so ga aretirali na Dugem otoku, kjer je kljub končani vojni še vedno moral poročati zaveznikom o premiku ladij, tudi ali zlasti ladij Jugoslovanske vojne mornarice.

»Ja, vohuna. Po 40 dneh je vendarle prišel zasliševalec, major Ozne, in me zasliševal. Po štirih mesecih preiskovalnega zavora so me izpustili, brez obrazložitve, in sem po čim krajši poti šel domov.«

Ciril Kobal v Egiptu. Prva slika pri piramidah, druga v angleškem taboru bere časopisno novico, da je fašistična Italija kapitulirala. (Vir: arhiv družine C. Kobala)

»Hudi, težki časi so bili. Nekdanji angloameriški zavezniki so se po vojni spremenili v sovražnike. Začela se je hladna vojna, grozila je tretja svetovna vojna. Vi ste se, potem ko ste se vrnili iz partizanskih zaporov, znašli v angleških. Kako je bilo?«

»Po prihodu domov sem se takoj vključil v delo mladinske organizacije. Bil sem aktiven, in ko je Kardelj potoval na mirovno konferenco v Pariz, smo mu v Sežani, ki je bila takrat še pod zavezniško upravo, organizirali v podporo pravo množično manifestacijo. Takrat so me prijeli in aretirali Angleži ter me poslali na karabinjersko postajo v Sežani, kjer sem bil en dan, potem pa odpeljali v Trst v zapor pri jezuitih. Tam sem bil tri tedne. Tržaški odvetnik je s polkovnikom Bolmanom dosegel, da se tiste, ki niso

zaslišani tri tedne, izpusti na začasno svobodo. Jaz pa nisem čakal, da bi me zaslišali, šel sem v Cono B na upravno policijo v Šempasu. Potem so se stvari nekako umirile. Zanimivo je, da ne glede na to, kolikokrat so me preganjali, nisem zameril tistim, ki so me zaprli, taki časi so pač bili. Našim sploh nisem mogel zameriti, ker je veljalo pravilo: Če je nedolžen, je vedel, da bo padel on, da bo on žrtev, če pa ni nedolžen, pa bo lahko zaradi njega padlo sto drugih, in po tem principu je tudi osem kolegov iz mojih vrst končalo z neznano usodo.«

Cirila Kobala sem osebno poznal od mojega osmega razreda osnovne šole dalje, ko je kot oče dveh veslačic pomagal pri premagovanju težav našega veslaškega kluba Nautilus. Dokler ga niso izdale moči, je bil tudi eden izmed najbolj dejavnih članov koprške borčevske organizacije, nikoli se ni silil v prvo vrsto. Ko sem z njim leta 2003 snemal ta intervju, smo ga še vedno videvali na proslavah. Večkrat je šel tudi na Škrbino pri Komnu, kjer so ob njegovi pomoči postavili znamenje v spomin na žalostno usodo nesrečnih padalcev, ki so tu, kljub neizmerni ljubezni do domovine, padli pod streli svojih ljudi. So bili žrtve sovraštva, nestrpnosti, nesporazuma, političnih razmer, iger velikih in novega boja za preživetje? Na to morajo odgovoriti zgodovinarji. Vendar je povsem jasno, da je tudi hladna vojna zahtevala žrtve, pa ne samo v Koreji in Vietnamu.

Leta 1999 je preživelim obveščevalcem in padalcem Cirilu Kobalu, Ivanu Božiču, Stanislavu Simčiču in Cvetku Šuligoju ter stoletnemu Maistrovemu borcu Simonu Sodji predsednik republike Milan Kučan slovesno podelil častni znak svobode Republike Slovenije. To je bilo tudi opravičilo za zamolčano usodo rodoljubov, ki so jih, kot je dejal predsednik »v takratnih razmerah hladne vojne, povojne oblasti krivično osumile«.

Da bi bolje razumeli tisti čas ali nekatera dejanja, moramo spoznati boj za Trst. Marsikdo trdi, da se je hladna vojna začela kasneje, in to v Berlinu, vendar jaz, kot novinar in domačin, ki sem marsikaj slišal in kasneje tudi doživel, vem, da se je hladna vojna začela že prvega maja 1945, ko so partizani pri osvobajanju Trsta prehiteli zaveznike. Čeprav uradna zgodovina govori o prijateljskem srečanju zavezniških armad v Tržiču, so mi ljudje povedali, da je že prva novozelandska enota ob stiku z domačimi partizani namerila vanje puške in zahtevala, da se jim umaknejo s poti. To mi je omenjal tudi oče, in zakaj njemu ne bi verjel.

Na Visu se je 7. maja 1944 oblikovala športna skupina, ki je imela tudi nogometno ekipo, imenovano Hajduk – NOVJ, v kateri so bili dejansko nogometaši splitskega Hajduka, ki so odigrali tudi nekaj tekem z ekipami zaveznikov. Ta slika je bila posneta ob tekmi v Tržiču 15. maja 1945, na kateri so igrali z Novozelandsci. (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

Angleži in Američani so zahtevali, da se partizanska vojska umakne še iz vseh primorskih krajev, ki jih je osvobodila, in jim celo zagrozili z vojno, če ne zapustijo Trsta. S tem dejanjem so se

iz zaveznikov spremenili v sovražnike, in tako so oni sami postavili svoje obveščevalce v vlogo sovražnikovih vohunov. Kako tragična je bila usoda teh ljudi, ki so se iz ljubezni do domovine ali pa tudi mladostne zagnanosti podali v neznane vode velike igre in postali žrtveno jagnje!

Po Stalinovi grožnji in sporu s Titom leta 1948 smo ponovno postali »zavezniki«, saj se je nevarnost napada z zahodne strani preselila na vzhodno. To veliko igro moči pa so seveda igrali s tukajšnjim prebivalstvom, ki je bilo v vlogi prestrašene črede v stampeu. Žal so s tem povezane tudi nesrečne zgodbe Primorcev, ki so jih Angleži in Američani usposobili za vojne obveščevalce in jih uporabili za svoje cilje, ti pa niso bili samo premagati Hitlerja. Znani so namreč nameni nekaterih zahodnih politikov in generalov, da bi se v prodoru proti Berlinu združili s preostankom nemške armade in se skupaj usmerili proti Moskvi.

Mogoče general George Patton prav zaradi tega ni zaupal pušk slovenskim fantom v 7. armadi. Tudi zato so po koncu vojne zahtevali Trst in soški koridor, pa najbrž ne samo zato, da bi ustavili napredovanje Rdeče armade ali da bi jo napadli, ampak mogoče tudi zaradi zakoreninjenega strahu zahodne Evrope pred velikim, drugačnim in nerazumljivim slovanskim svetom, ali - kot so jih imenovali - hlapci, sužnji ali barbari.

PREKOMORSKE BRIGADE

Po Klunovih podatkih je bilo prek baze Bari v Jugoslavijo poslano okoli 30.000 ljudi (po nekaterih drugih virih pa manj), ki so bili razporejeni v pet prekomorskih brigad. Vključeni so bili tudi v posebnih tehničnih enotah, tankovskih brigadah, artilerijski brigadi, letalskih in mornariških enotah. Poleg teh je bilo še okoli 6000 prekomorcev Sardincev. Te so zavezniki zajeli ob osvobajanju Sardinije, a jim niso omogočili, da bi se priključili Titovi armadi; ker so izrazili željo, da se borijo proti Nemcem, so jih dodelili v 7. ameriško armado v Franciji, a tudi njim niso zaupali orožja in so bili le fizična delovna sila.

Številni primorski Slovenci so ob razpadu italijanske vojske septembra 1943 ostali v Grčiji in se tam priključili grškim partizanom ali zaveznikom. Nekateri so se odpravili proti domu kar sami. V Afriki so se množično predajali Angležem. Veliko Primorcev je bilo zajetih ob raznih drugih italijanskih vojnih avanturah, celo ob napadu na Sovjetsko zvezo.

Številne Primorce, ki so bili v Etiopiji, so zajeli Angleži in jih imeli ves čas vojne zaprte v nekaterih delovnih taboriščih v svojih kolonijah. O tem mi je pripovedoval Jože Trčon s Klanca pri Komnu:

»Oni so nas zajeli, tiste, ki so zbežali, so polovili, moške in ženske, nas pa zaprli v taborišče in nato odpeljali v njihovo kolonijo v Kenijo.«

»Vi ste potem najhujšo vojno preživeli v Keniji?«

»Da, v taborišču.«

»Kaj ste delali?«

»Na železnici, urejali tire. Le prave plače ni bilo, samo nekaj mallega.«

»Delali ste kot ujetniki in tam so vas zadrževali tudi po letu 1943, ko je Italija kapitulirala. So vam Angleži ponudili možnost, da se vključite v partizanske prekomorske enote?«

»Ne, niso. Iz Afrike smo se vrnil, ko se je vojna že končala. 1. januarja 1947.«

Kot otrok sem poznal tudi nekega zelo hudo bolnega *nonotovega* prijatelja iz Gabrovice, ki se je po vojni vrnil iz Afrike in je hudo trpel zaradi stalnih hudih bolečin, ki so bile posledice življenja v taborišču.

Brigadna ambulanta tretje prekomorske brigade na otoku Vis (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

Tiste, ki so jih zajeli Nemci, zlasti v Albaniji in Grčiji, so kot italijanske vojake odpeljali v delovna taborišča v Nemčijo (tudi mojega tasta). Marsikdo pa je bil žrtev pobojev, kot npr. v Grčiji, kjer so avstrijski Nemci kar z mitraljezi postrelili na tisoče zajetih italijanskih vojakov. Na srečo je veliko primorskih Slovencev, ki so bili že tajno med seboj organizirani in dobro informirani, uspelo pravočasno zbežati in se priključiti partizanom.

Prekomorske brigade niso bile samo odločilna udarna moč jugoslovanske vojske pri osvobajanju Jugoslavije in jedro novih rodov jugoslovanske vojske, ampak po svoje tudi prva prava primorska vojska, prava ljudska vojska, ki se je borila tudi s svojo pesmijo. Ta vojska je imela poleg pevskih zborov tudi kulturne skupine, prireditve, celo svoje šole ali tečaje jezika, saj je morala nadoknaditi vse, kar so primorski fantje zamudili v času fašizma. S seboj so pripeljali tudi zdravnike in medicinske sestre, Vis pa je bil zbirni center za ranjene partizane, ki so jih vozili v Italijo na zahtevnejše operacije.

Prekomorski borci so bili dolga leta po osvoboditvi kljub njihovi izredni vlogi v bojih pozabljeni in zapostavljeni, celo brez tako imenovanega statusa borca, kar pa so dejansko bili, saj so se že v Italiji ali kjerkoli organizirali in si nadeli titovko. Na njihov pomen oziroma vlogo je večkrat opozoril prekomorski borec in vojaški starešina Albert Klun. O tej primorski epopeji je napisal 15 obsežnih knjig in ogromno člankov. S knjigami in z vso predanostjo Primorski ter soborcem je na koncu prav on postavil prekomorske brigade na tisto mesto v zgodovini druge svetovne vojne, ki jim tudi pripada. Z njim sem posnel dve daljši oddaji, žal pa v radijskem arhivu ni ostala nobena. Večkrat sem se z njim o tem tudi osebno pogovarjal in marsikaj izvedel.

O prekomorski odisejadi je najprej začel zbirati podatke prvi ravnatelj kopske študijske knjižnice Srečko Vilhar, po katerem knjižnica tudi nosi ime, njegovo delo pa je po upokojitvi še razširil, poglobil in tudi zaokrožil Albert Klun.

Iz tekstovnih zapisov in spominov, ki so mi ostali od njegovih pripovedi, pa lahko povzamem, da se je po njegovih pripovedih v prekomorske brigade vključilo več kot 35.000 oboroženih mož, ki so jih zajeli zavezniki že v bojih v Afriki ali kasneje ob propadu fašistične Italije. V zadnjem intervjuju mi je celo dejal, da odkriva vedno nove podatke in da jih je bilo še več, najbrž tudi 37.000. To so bili predvsem primorski Slovenci in istrski Hrvati, ki so ostali za rapalsko mejo in jih je Italija vključila v svoje enote ali

pa mobilizirala v posebne bataljone, bili pa so tudi Dalmatinci in Črnogorci, ki jih je Italija okupirala leta 1941. Večina prekomorcev je v brigadah z ladjami priplula iz Barija na Vis, kjer je bil tudi glavni štab z legendarnim Titom, o katerem so že marsikaj slišali. Kar 27.000 se jih je borilo na jugoslovanskem ozemlju - od Visa, po vsej Jugoslaviji vse do Trsta, tisoči so bili preusmerjeni na zahodno fronto pa tudi v Grčijo, marsikdo izmed teh se je prek Makedonije prebijal do zahodne meje. Več kot 6.000 tako imenovanih Sardincev je pod poveljstvom ameriškega generala Pattona v pomožnih enotah, brez pušk prodiralo po Franciji proti Berlinu, na tisoče se jih je vključilo v italijanske partizanske enote in tam so, kot Drago Slavec in Dušan Bordon, prevzemali celo vodilne vloge.

Maršal Tito prihaja na pomol pozdravit prekomorce. (Vir: arhiv A. Kluna)

Nekaj podatkov, ki jih je Albert Klun zbral in uredil, je danes tudi na internetu. Tako na primer na dokumentarnih straneh Siranet.si, pa tudi na straneh nekaterih ljubiteljskih zbiralcev gradiva. Tudi

nadaljnji tekst o brigadah je sestavljenka izsekov in mojih povzetkov iz knjižice Alberta Kluna Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni in drugih virov.³⁵

PRVA PREKOMORSKA BRIGADA

Prva prekomorska brigada je bila ustanovljena 20. oktobra 1943 v bazi 75 v Carbonari. Najprej je bila sestavljena iz štirih bataljonov; v dveh so bili Slovenci, v tretjem Črnogorci, v četrtem Hrvati (Istrani in Dalmatinci). Poleg tega je bila v sestavi tudi samostojna ženska četa, ki je štela več kot sto bork. V štabu brigade so bili predstavniki vseh jugoslovanskih narodnosti. Ko je bila brigada premeščena v Gravino, sta bila pred odhodom v domovino ustanovljena še njen peti in šesti bataljon. 22. novembra 1943 se je moštvo brigade obleklo v angleške uniforme; nekaj dni bivanja v Italiji je izkoristilo za intenzivno urjenje, manevre itd., saj so bili v brigadi tudi mladoletniki, nekdanji pripadniki posebnih kazenskih enot, ki dotlej niso imeli orožja v rokah.

Premik brigade iz Italije na srednjedalmatinske otoke se je pričel 25. novembra in se končal 7. decembra 1943. Skupaj se je v domovino prepeljalo 2058 borcev.

Po odhodu v domovino so borci postali prekomorci. Njihovo razpoloženje za boj je bilo veliko. Ljudstvo na otokih jih je sprejelo

35 Zakaj v tej obliki? Iz Klunovih tekstov bi lahko pisal šolsko obnovo ali novinarski komentar, lahko bi se šel strokovnjaka in vse znanstveno navajal, vendar v vsakem primeru je bolj poveden pravi Klunov tekst, predvsem pa brez raznih oznak tudi bolj berljiv. To je tudi namen mojega pisanja, kot je bil tudi Klunovega v navedeni knjižici, zato ga bom le uredniško priredil.

z velikim veseljem. To so bili težki, a hkrati slavni dnevi, ko sta se ljudstvo in vojska združila v pričakovanju sovražnikove invazije. Sovražnikova letala so bombardirala razne naprave na otokih, sovražnikove vojne ladje pa so križarile pred otoki in se pripravljale na splošen napad.

Še pred tem je Vrhovni štab NOVJ izdal navodilo, naj borce prekomorske brigade pošljejo v Bosno, v Drvar. Zaradi bližajoče se nemške ofenzive v Dalmaciji so na otok Vis pripeljali še sedmi bataljon. Iz omenjenih sedmih bataljonov sta nastali 1. in 2. prekomorska brigada.

Zaradi nemških priprav na izkrcaje na otoke se ni bilo mogoče izkrcati pri Trogirju; brigada je šla preko Brača in se zbrala na otoku Šolta, od tod pa se skupaj z dalmatinskimi enotami še pred novim letom vrnila na Vis. Bataljoni 1. prekomorske brigade so skupaj s 13. dalmatinsko brigado, korčulskim odredom in 5. pomorskim obalnim sektorjem sodelovali v znani korčulski operaciji in tu doživeli ognjeni krst. Čeprav so se skupaj z borci dalmatinskih enot hrabro borili, so po treh dneh hudih bojov morali Korčulo zapustiti in se umakniti na Hvar. Od tod so jih še pred novim letom poslali na Vis in nato skupaj s 13. dalmatinsko brigado v Drvar. Na Korčuli je padlo skoraj 300 borcev 1. prekomorske brigade.

Po bitki za Korčulo, ko je od štirih bataljonov eden padel, so nato na Visu enote dopolnili z novimi prekomorci in sestavili 1. prekomorsko brigado; štirje bataljoni, ki so bili medtem na Visu in Hvaru, pa so se z dopolnitvami oblikovali v 2. prekomorsko brigado. Imenovali so tudi nova štaba brigad.

Na Visu so se vsi prekomorci zbrali ponovno zadnje dni decembra 1943, 3. in 4. januarja 1944 pa so s partizanskimi ladjami odpluli proti Kornatom in Dugemu otoku. Križarjenje z lesenimi jadnicami ob navzočnosti sovražnika na morju in v zraku ni bilo nič kaj prijetno, borci pa so bili že izčrpani od italijanskih ječ.

Združena brigada je imela nalogo, da se prebije do Drvarja, kjer je bil tedaj sedež Vrhovnega štaba. Te naloge pa ni bilo lahko izvršiti, ker je prav tedaj divjala nemška ofenziva. Razen tega je pritisnila bosanska zima. Po dvajset dni trajajočem pohodu prek zasneženih visokih planot in grebenov so brigade med neprestanimi boji le prišle v Drvar.

Prihod prekomorcev na Vis (Vir: A. Klun: Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni).

Prekomorci so bili razporejeni tudi v inženirsko brigado in v zaščitni bataljon Vrhovnega štaba, bili pa so tudi v drugih prištabnih enotah.

V maju 1944, ob nemškem napadu (desantu) na Drvar, so bili to že prekaljeni borci, ki so pokazali vso svojo proletarsko hrabrost in v hudih bojih mnogi žrtvovali svoja življenja. Nato jih je skozi nove borbe pot vodila do Beograda, kjer so se udeležili bojev, dokler ni bil Beograd 20. oktobra 1944 osvobojen. Od tod dalje so se borci 1. in 2. prekomorske brigade v sklopu 1. in 6. proletarske divizije udeležili bojev na sremski fronti in prek Slavonije

ter Zagreba nadaljevali pohod proti Trstu, kjer so se v slavnih majskih dneh 1945 sešli z borci 4. armade in 9. korpusa.

Pot te prve prekomorske brigade in tudi druge sta Albert Klun in Srečko Vilhar opisala v kar zajetni knjigi Prva in druga prekomorska brigada.

Prva in druga brigada sta prehodili eno najtežjih borbenih poti po raznih jugoslovanskih bojiščih, ki so terjala ogromne žrtve. Po zbranih podatkih je od primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov v teh enotah izgubilo življenje več kot tretjina borcev. Na sliki borci brigade v zbirnem taborišču v Gravini. (Vir: A. Klun: Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni)

DRUGA PREKOMORSKA BRIGADA

Kot je bilo že opisano pri prvi prekomorski brigadi, je druga začela nastajati že 7. decembra 1943. Njen prvi bataljon je bil že 17. decembra 1943 poslan iz Gravine na Vis.

Borci 1. in 2. prekomorske brigade so prehodili eno najtežjih in najslavnejših borbenih poti. Borili so se z ramo ob rami z borci vseh naših narodov in prehodili velik del Jugoslavije. Tako dolga in težka borbena pot je terjala ogromne žrtve, saj je od 1500 primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, ki so bili v 1. in 2. prekomorski brigadi, darovala življenje več kot tretjina.

TRETJA PREKOMORSKA BRIGADA

Po odhodu 1. in 2. prekomorske brigade iz Gravine je tam ostal le partijski politični aktiv, ki je imel nalogo, da zbira nove borce za prekomorske brigade. V vsa velika mesta v južni Italiji so bili razposlani delegati, ki so tam stalno delovali. Komanda taborišča (komandant je bil dr. France Hočevar, predvojni komunist in prvoborec) pa je svojo delegacijo poslala tudi v severno Afriko, na Sicilijo in na Sardinijo, da seznanijo primorske Slovence in istrske Hrvate z razmerami v domovini. Kakor se je zavezniška fronta pomikala proti severu Italije, tako so se tudi naši delegati pomikali tik za frontno črto, dajali Jugoslovanom prve informacije in jih usmerjali v partizanski tabor Gravina.

Novo moštvo, ki je zadnje dni novembra in prve dni decembra 1943 prihajalo v Gravino, kar je bil uspeh dejavnosti naših delegacij na Siciliji in zlasti v Kalabriji, je bilo razvrščeno po četah in bataljonih v novo brigado, ki je pozneje dobila ime 3. prekomorska.

Že konec decembra 1943 se je 1100 borcev vsak dan urilo vojaških veččin ter sodelovalo v kulturnem in političnem življenju taborišča. Po trimesečnem urjenju in številnih manevrih je brigada v začetku marca 1944 odplula na Vis. Ob odhodu iz Italije je štela 1880 mož. V njej je bilo 1120 Slovencev, 450 Hrvatov (povečini Istranov in nekaj Dalmatincev), 150 Italijanov, predvsem iz južne Italije in Istre, 125 Črnogorcev, 15 Srbov in 20 borcev drugih narodnosti. Na Visu so vanjo vstopili novi borci, ki so prišli iz Italije. Oblikovala je še prištabne enote (četo za zvezo, minometalsko, intendantsko, inženirsko četo itd.) in tako skupaj štela 2245 borcev.

V začetku junija 1944 so na Vis prispeli tovariš Tito ter člani CK KPJ in Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije. Tedaj je bil otok že utrjen. Vsaka brigada 26. divizije je dobila svoj sektor za obrambo pred morebitnim napadom Nemcev. Pred splošno jesensko ofenzivo so se posamezne enote brigade udeležile nekaj dni trajajočih samostojnih akcij.

Septembra je brigada sodelovala pri osvobajanju Korčule in polotoka Pelješac. Večje borbe je imela v neposredni bližini Splita, predvsem vzdolž obale od Splita proti Trogirju. Boj za Kaštel Sućurac in nenaden juriš so rešili tovarno cementa pred uničenjem, ki so ga bili pripravili Nemci. Nato je sledila velika bitka pri Kninu, v kateri je imela 3. prekomorska brigada zelo težko nalogo. Boji za Knin so trajali več kot en mesec. Podatek, da je brigada izgubila več kot 400 borcev, priča o ostrini bojev.

Po bojih za osvoboditev Hercegovine in Mostarja je brigada sodelovala tudi v bojih za osvoboditev Lapca, Bihaća, Gospića in Hrvaškega primorja. Po prihodu na staro jugoslovansko-italijansko mejo je brigada v sklopu tržaške operacije zaradi svoje sestave dobila posebno nalogo štaba 4. armade, da se z enotami 43. divizije prebije v sovražnikovo zaledje in nato prodira proti Trstu. Ta brigada ima tudi posebne zasluge za osvobajanje našega Primorja. Borci brigade so se nekaj dni trdo bojevali okrog Klane,

Ilirske Bistrice, Šapjan, Rupe in Lipe. Ob kapitulaciji Nemčije je bila brigada že v Tržiču in ob izlivu Soče.

Za velikanske zasluge v bojih za osvoboditev domovine je predsednik SFRJ in vrhovni komandant NOVJ maršal Tito odlikoval 3. prekomorsko udarno brigado z redom narodne osvoboditve, z redom zaslug za narod z zlato zvezdo ter z redom bratstva in enotnosti z zlatim vencem. (Več o tem v knjigi Tretja prekomorska brigada avtorjev Radula Butorovića in Alberta Kluna.)

Vkrčavanje 3. prekomorske brigade za odhod v boj na dalmatinsko obalo (Vir: arhiv A. Kluna)

ČETRTA PREKOMORSKA BRIGADA

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije (NOV) zaradi množičnega vstopanja vanjo postala regularna armada, tako po oblikah svoje organizacije kakor

po načinu vojskovanja; oblastni organi so vse bolj dobivali obliko in vsebino redne oblasti.

Vzporedno s tem so se večale potrebe vojske po učinkovitejšem orožju, hrani, obleki in drugem materialu. Operativne akcije proti okupatorju in domačim izdajalcem so zajemale čedalje širša področja ter bile iz dneva v dan pogostejše, ostrejše, uspešnejše. Stopnja razvoja, organiziranosti in uspešnosti naše vojske ter pomembnosti »jugoslovanske fronte« v skupnem zavezniškem boju je povzročila, da so vodje zavezniških držav decembra 1943 v Teheranu sklenili, da je treba NOVJ materialno podpreti.

Začetki ustanavljanja prvih enot, ki so pozneje prišle v sestavo 4. prekomorske brigade, segajo v oktober 1943. V začetku leta 1944 se je poleg baze naše vojne mornarice v Monopoliju ustanovil še delovni bataljon, ki je opravljal raznovrstna dela v tamkajšnji luki. Podobno je bilo tudi na letališču v Brindisiju in na letališču v Bariju, kjer sta bili dve delovni četi: ena je pripravljala transporte na angloameriškem letališču, druga pa transporte pri sovjetski bazi na letališču v Bariju. Ker je bilo njihovo delo med seboj povezano, se je pokazala potreba po skupnem vojaškem in političnem vodstvu. Zato je štab baze NOVJ v Bariju 7. septembra 1944 iz teh enot ustanovil 4. prekomorsko brigado.

Kmalu po ustanovitvi te brigade je bil ustanovljen še tretji bataljon. Ko so sovjetski predstavniki decembra 1944 ukinili svojo bazo v Bariju in se preselili v Zemun, je prišlo do ponovnega preoblikovanja brigade.

Številčno stanje brigade se je spreminjalo od 1250 do 1400 borcev. Skozi enote 4. prekomorske brigade jih je šlo nad 2000. Več kot dve tretjini borcev je bilo iz Primorske in Istre. Borci 4. prekomorske brigade so med osvobodilno vojno opravili velikansko delo. Mnogi so v tako imenovanih »letečih četah« spremljali zavezniška letala v številnih borbenih poletih nad Jugoslavijo, Grčijo, Albanijo, Italijo, Poljsko itd. 4. prekomorska brigada je med NOB utrpela 14 smrtnih žrtev. Tudi ta brigada ima svojo knjigo, ki sta jo napisal Edvin Pervanje in Jože A. Hočvar.

Postroj 4. prekomorske brigade v Bariju septembra 1944 (Vir: Arhiv A. Kluna)

PETA PREKOMORSKA BRIGADA

Peta prekomorska brigada NOVJ je bila ustanovljena v posebnih razmerah tako, da so v partizanskem taborišču Gravina v južni Italiji oblikovali manjše enote, te pa postopoma prepeljali z ladjami v Split, kjer se je dokončno oblikovala brigada z vsemi štabi in enotami.

Njeno jedro so sestavljali štajerski, koroški in gorenjski fantje, ki so se pomladi leta 1944 prisilno mobilizirani znašli v nemških vojaških uniformah na bojišču v severni Franciji. Mnogi od poznejših borcev 5. prekomorske brigade so bili potisnjeni v nemške enote, ki naj bi neposredno preprečile invazijo zaveznikov čez Rokavski preliv, a so kot Slovenci ob invaziji izkoristili priložnost, da so prešli na stran zaveznikov. Večina jih je iz Liverpoola šla z ladjo do Neaplja in nato z vlakom do Gravine.

Tu se je že oktobra in novembra 1944 zbralo precej drugih Slovencev, pozneje vključenih v 5. prekomorsko brigado. Bili so po večini primorski Slovenci, ki so prišli iz južne Francije, Italije, Grčije in Afrike. Vmes so bili tudi nekateri španski borci, ki jih je tja poslal Komite narodne osvoboditve iz Pariza.

Uradno je bila brigada ustanovljena 23. decembra 1944 v Splitu. Takrat je štela 3200 borcev. Nekaj časa se je zadrževala v Dalmaciji, kjer so njeni bataljoni delovali na območjih Splita, Zadra, Šibenika, Biograda na morju, Benkovca itd., vendar večinoma v okviru 19. dalmatinske udarne divizije.

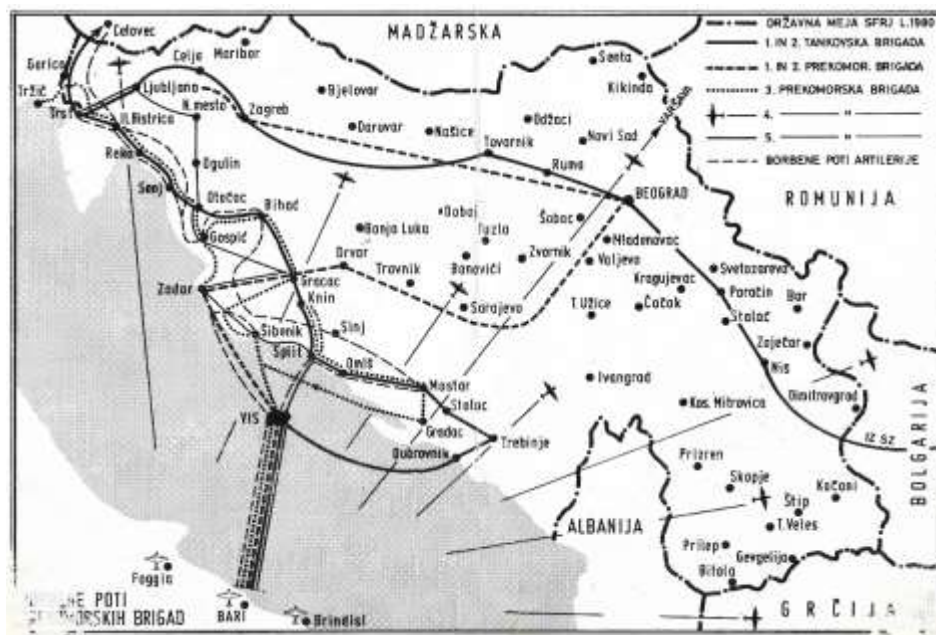
17. marca 1945 je odšla na pot prek Velebita v Liko, da osvobodi utrjeno postojanko Bilaj, tik pred Gospićem. Napad se je začel 25. marca 1945 s tremi bataljoni v prvi bojni črti. Po treh dneh bojev je enotam brigade uspelo zavzeti to ustaško postojanko. Nato je sledil napad na postojanko Brušane in osvobajanje Gospića.

17. aprila 1945 je brigada pri Vinici prekoračila Kolpo in stopila na slovenska tla. Že naslednjega dne so trije bataljoni brigade posegli v boje proti sovražniku, ki je hotel vdreti v Belo krajino in priti do Kolpe. Bataljoni 5. prekomorske brigade so začeli prodirati proti Starim Žagam. Prvi spopad je bil pri Velikem Riglju blizu Podturna, nato na Podturnu, ki so ga borci 5. prekomorske napadli s treh strani in ga osvobodili. Po zmagi pri Podturnu so se bataljoni 5. prekomorske brigade napotili proti Črmošnjicam.

20. aprila 1945 je bila 5. prekomorska brigada v Črmošnjicah razformirana. Njeni borci, podoficirji in oficirji so bili z opremo in orožjem vred razporejeni v stare slovenske partizanske brigade in so v njihovi sestavi nadaljevali boj vse do končne osvoboditve Slovenije. Sodelovali so v bojih za Kočevje, Grosuplje, Velike Lašče, na Orlah pri Ljubljani in pri osvobajanju Ljubljane.

Več o peti prekomorski brigadi pa lahko preberete v istoimenski knjigi, pod katero so podpisani Jože Šmit, Rado Bordon in Albert Klun.

Borbene poti prekomorskih brigad (Vir: A. Klun: Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni)

DRUGE PREKOMORSKE ENOTE

Vojaške enote niso samo čete, bataljoni in brigade. Da se lahko vse te učinkovito vključujejo v delovanje raznih divizij, korpusov in armad, so potrebne tudi posebne enote, ki skrbijo za povezave, logistiko in tako naprej, bolnišnice pa tudi razne udarne enote, kot so topniške in oklopne enote, mornarica, letalske eskadrilje ipd.

Med posebne prekomorske enote sodita tudi dva prometna bataljona, katerih naloga je bila vzdrževanje čim bolj organiziranega zaledja in učinkovitega oskrbovanja fronte. 23. septembra 1944 je bil ustanovljen 1. prometni bataljon ali slovenski avtomobilski bataljon, v katerega so združili dotedanje avtomobilske čete iz Barija, Gravine in Monopolija. Ta je prispel na bojišče v domovino s 64 tritonskimi tovornjaki, z enakim številom voznikov in pomočnikov, dvema voznikoma motornih koles, z ekonomom in bolničarjem.

2. avtomobilski bataljon je ostal v Bariju do konca julija 1945, ko se je vrnil v domovino kot zadnja enota z območja Italije. Aktivno je sodeloval potem pri obnovi domovine.

TANKOVSKA BRIGADA

Konec decembra 1943 so iz motoriziranega bataljona, ki se je po kapitulaciji Italije oblikoval v Splitu, odbrali šoferje, mehanike, artileriste in mitraljezce. Tako se je zbralo 94 borcev in čakalo, da jih pripeljejo v zavezniške baze v Italiji in na Bližnjem vzhodu, kjer naj bi se urili na tankih za nove tankovske enote. Nato so odšli do Visa in naprej v Altamuro, v naše taborišče jugozahodno od Barija.

V istem obdobju se je pri glavnem štabu Hrvatske zbrala druga skupina borcev. To so bili zvečine primorski Slovenci in istrski Hrvati, ki so pobegnili iz posebnih kazenskih enot ali iz redne italijanske vojske, pa tudi zaporniki in interniranci, ki so bili odgnani v Italijo iz Slovenije, Dalmacije in Črne gore.

1. tankovski bataljon, uradno »motorizirani bataljon«, je bil ustanovljen v Carovignu. Po odločitvi vrhovnega štaba NOVJ so tankisti 18. marca 1944 odpotovali v Egipt, v pristanišče Port Said,

nato pa v Catadbo, kraj v puščavi kakih 45 kilometrov jugozahodno od Kaira. Tu se jim je pridružilo 600 pripadnikov bivšega kraljevega gardnega bataljona, ki je konec 1943 in v začetku leta 1944 skoraj ves prešel v vrste NOVJ. Pred tem so se 10. julija 1943 uprli in ustanovili prvi odred NOVJ na Bližnjem vzhodu, ki je imel skupaj 1211 mož.

Ob uradni ustanovitvi je imela prva tankovska brigada NOVJ 16. julija 1944 štiri tankovske bataljone, inženirski bataljon, prištabne enote, oklepno četo (pozneje bataljon), skupaj 2003 mož ter 157 oklepnih vozil in kamionov. Del kadra 1. tankovske brigade, kakih 600 borcev, podoficirjev in oficirjev, z Vojom Radićem na čelu, je bil z letališča Bari odposlan v Kolomno v Sovjetsko zvezo, in sicer kot jedro 2. tankovske brigade NOVJ. To brigado so opremili s sovjetskimi tanki T-34 in se je pozneje bojevala na sremski fronti skupaj z enotami naše 1. armade. Udeležila se je bojov pri preboju sremske fronte pri Šidu ter bojov pri Vukovarju, Vinkovcih, Pleternici in Zagrebu. S 1. tankovsko brigado se je maja 1945 srečala v predmestju Trsta.

Tankisti so sodelovali v napadu na Split z vzhoda, v splošni smeri čez Žrnovnico, pred tem pa so morali inženirci in druge minerske skupine usposobiti vaške poti za prehod tankov ter očistiti prehode v minskih poljih. Enote 1. tankovske brigade so nato sodelovale v bojih za osvoboditev Kaštelanske obale. Ob tesnem sodelovanju s pehotnimi, artilerijskimi in drugimi enotami 26. dalmatinske udarne divizije so odločilno prispevale k osvoboditvi Kaštelov in Trogirja. Nato so se tankisti usmerili v boj za osvoboditev Šibenika in na prometno povezavo iz Šibenika proti Drnišu. Tu so pri Konjevratih 3. novembra 1944 razbili nemško kolono.

Proa tankovska na poti proti Trstu (Vir: arhiv A. Kluna)

Sledili so hudi boji enot 8. korpusa za osvoboditev Knina. V kninski bitki je severna skupina 1. tankovske brigade sodelovala z 926 tanki, 11 blindami, inženirskimi in artilerijskimi enotami. Po končani kninski bitki se je severna skupina 1. tankovske brigade utrdila na območju Šibenika in Drniša. Po osvoboditvi Mostarja je bila 1. tankovska brigada uvrščena v 4. armado. Ta je nato od vrhovnega komandanta dobila ukazal, da osvobodi Liko, Hrvatsko primorje, Gorski Kotar, Istro in Slovensko primorje. 20. marca 1945 se je začela ofenziva, v kateri so naše enote ob pomoči težke artilerijske motorizirane brigade, 1. tankovske brigade ter drugih enot hitro napredovale in razbile sovražnikov odpor. Po hudih bojih je bil osvojen Bihać, nato so glavni udar usmerili proti Gospiću in naprej proti Gorskemu Kotarju in Hrvaškemu primorju, vse do stare jugoslovansko-italijanske meje. Nato pa se je začel pohod na Trst. V napadu na sovražnikovo obrambno črto od Koritnic do Milanje pri Ilirski Bistrici sta sodelovala tudi dva tankovska bataljona. Sledil je napad pehote in tankov na Knežak, nato pa so tankisti skupaj s pehoto gnali sovražnika proti Pivki in Postojni ter v smeri Podgrada.

29. aprila 1945 je mobilna skupina, sestavljena iz tankov, motorizirane pehote, artilerije in inženirije, začela koncentrično prodirati proti Divači in naprej čez Sežano – Opčine – Lokev – Bazovico proti Trstu. V teh težkih bojih je sovražnik pretrpel hude izgube, med drugim je bilo uničenih sedem tankov.

Prvega maja 1945 so naše enote osvobodile Trst, nato pa so tankovske enote skupaj z drugimi enotami naše armade sodelovale pri uničenju nemškega 97. armadnega korpusa v okolici Ilirske Bistrice. Odred tankov je sodeloval z motoriziranim odredom JA v bojih na Koroškem. Za ta odred se je vojna končala šele 15. maja 1945.

V bojih je padlo 168, ranjenih pa je bilo 195 borcev in starešin. Med boji je bilo uničenih 33 tankov in 5 oklepnih avtomobilov, poškodovanih pa je bilo 31 tankov ter dva oklepna avtomobila. Skozi enote 1. tankovske brigade je šlo nad 3000 borcev, več kot 1500 iz Slovenskega primorja in Istre.

Tanki prekomorcev na koncu svoje poti na zadnjem ovinku pred Trstom 1. maja 1945, nekateri pa so nadaljevali pot do Celovca. (Vir: arhiv A. Kluna)

PREKOMORSKA ARTILERIJSKA BRIGADA

Prekomorci in so imeli tudi izredno velik delež tudi pri ustanovitvi artilerije oziroma topništva. Njeni divizioni so sodelovali pri vseh večjih zaključnih bitkah po Jugoslaviji in ob vseh se tudi krepila z novimi zajetimi topovi, ki jih premagane in umikajoče nemške enote niso mogle odvleči s sabo.

Prekomorske topniške enote so se začele oblikovati 20. junija 1944, ko je iz Afrike ko prispela v tabor Gravina skupina skoraj 1000 primorskih Slovencev, razporejenih povečini v nove artilerijske enote, zlasti v protitankovski divizion.

Od 6. do 11. avgusta 1944 je načelnik artilerijskega oddelka VŠ Karel Levičnik³⁶ spremljal tovariša Tita na obisku v Caserti in Neaplju. 30. avgusta 1944 je bila z odredbo vrhovnega štaba ustanovljena artilerijska grupa 8. korpusa, ki so jo sestavljali 1. in 2. gorski divizion (vsak divizion je imel po tri baterije) in protitankovski divizion (s štirimi baterijami). Takrat sta bila ustanovljena tudi grupa pozicijske artilerije (83 topov raznih kalibrov) in šolski dopolnilni divizion pri artilerijski šoli VŠ na Visu.

Iz Italije prihajali vedno novi prekomorski borci in topovi. Na Vis so prišli tudi borci italijanske narodnosti, ki so se pridružili našim enotam in se vključili v naš boj.

K artileriji moramo šteti tudi protiletalski divizion, ki je imel 36 topov kalibra 20 mm in je bil sestavljen pretežno iz Slovencev. Avgusta 1944 je bil ustanovljen tudi gorski mehanizirani divizion.

Po osvoboditvi srednjedalmatinskih otokov, Splita, Šibenika, Drniša, Knina in Mostarja so se vključili tudi v osvoboditev Slovenskega primorja. 21. aprila 1945 so se pričeli boji za Klano. Pri

³⁶ *Preberite si tudi njegovo knjigo Artileristi prekomorci.*

uničenju nemškega 97. korpusa je pomembno sodelovala artilerija 4. armade, ko je obstreljevala sovražnika in mu prizadejala hude izgube. 3. gorski divizion je sodeloval v hitri skupini, ki je prodirala proti Trstu. Ta divizion je po osvoboditvi Trsta nadaljeval skupaj z enotami 9. korpusa pohod v Gorico in jo skupaj s pehoto osvobodil, nato pa v sestavi motoriziranega odreda JA prodrl na Koroško.

Baterije gorske artilerije v bojih pri Kninu v decembru 1944 (Vir: Karel Levičnik: Artileristi prekomorci)

MINOMETALSKI BATALJON

Minometalski bataljon se je oblikoval proti koncu junija 1944 v Gravini. Imel je štiri čete, v vsaki je bilo po 40 do 60 mož. Vsaka četa je imela sedem minometov oz. toliko minometalskih oddelkov. To so bili minometri 81 mm britanske proizvodnje. Po sestavi je bil izrazito prekomorska enota, kajti v njem so bili pretežno

primorski Slovenci in istrski Hrvati. V minometalskem bataljonu je bilo precej moŝ, ki so se dobro spoznali na minometno oroŝje.

Brŝ po ustanovitvi minometalskega bataljona se je začel izobraŝevalni tečaj z intenzivnim teoretičnim in praktičnim poukom, ki je trajal dobra dva meseca, nato pa so bile čete prerazporejene v brigade. Tudi minometalci so sodelovali v številnih bojih vse do znamenitega pohoda enot 4. armade na Trst. Kakor je znano, so se enote 9. divizije prek otokov Rab in Cres izkrcale na vzhodno obalo Istre pri Brseću in Mošćeniški Dragi, nato nadaljevale pohod čez Učko, skozi Buzet, Slovensko Gračišće, Riŝano, Osp in Ankaran proti Trstu in se naposled spopadle s sovraŝnikom v uličnih bojih v samem mestu. Minometalska četa, ki je bila dodeljena 19. diviziji, je bila razporejena po vodih v njene brigade, in sicer v 5., 6. in 14. dalmatinsko brigado. Tudi borci te čete so se udeležili bojev za osvoboditev Knina, Mostarja, Gospića, Reke, Istre in Slovenskega primorja.

Minometalska enota pri odhodu na borbeni poloŝaj pri Gorancih (Vir: Karel Levićnik: Artileristi prekomorci)

PREKOMORSKE LETALSKE ENOTE

Za začetek partizanskega letalstva štejemo prelet letal Franja Kluza in Rudija Čajevca spomladi 1942 nad osvobojenim ozemljem pri Prijedoru v Bosni. Nato se je na letališču pri Livnu začelo zbirati vedno več pilotov, vendar skoraj brez sodobnih vojaških letal, pa še tiste so Nemci kmalu v napadu uničili. Pravo partizansko letalstvo se je začelo razvijati šele ob pomoči zaveznikov.

K razvoju našega letalstva je pripomogla zavezniška pomoč. Prve pogovore o zavezniški pomoči je naša vojna misija imela decembra 1943 s tedanjim polkovnikom Vladimirom Velebitom na čelu. Do podpisa pogodbe o šolanju letalskega osebja (pilotov in pomožnih moči), do ustanovitve prvih eskadrilj pa je prišlo šele 12. marca 1944 v Vrhovnem štabu v Drvarju.

Poleg letalcev, ki so že prej služili v bivši jugoslovanski vojski, so se novemu letalstvu pridružili tudi primorski Slovenci, ki so prej bili v italijanskem letalstvu ali pa v internaciji, zaporih in podobno. V Carovignu pri Brindisiju so ustanovili svojo pilotsko, izvidniško in mehanično šolo. Od tod je v Afriko odpotovala skupina 255 letalcev. V Afriki so se zbirali na letališču Benina pri Bengaziju. Prva je tja prispela iz Kasfareeta skupina več kot 300 letalcev, ki se je že 1. decembra 1943 uprla in ustanovila prvo enoto NOV Jugoslavije v Afriki. Iz teh dveh skupin sta bili ustanovljeni 1. in 2. eskadrilja.

Iz Alžirije se je eskadriljama priključila skupina 118 letalcev, mehanikov in radistov. Prva eskadrilja je bila ustanovljena 22. aprila 1944 na letališču Benina in je imela 16 letal znamke Spitfire. Že 1. julija 1944 se je oblikovala 2. eskadrilja, ki je imela 16 letal znamke Hurricane. Eskadrilji sta operirali v sestavi britanskega letalstva, toda bojevali sta se na jugoslovanskem ozemlju od Trsta do Črne gore in od Save do Jadranskega morja. Skupaj sta izvršili 2180 bojnih poletov in 593 bojnih nalog.

V zavezniških taborih v Alžiriji, Maroku in Tuniziji je bilo jeseni 1943 kar 4000 primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, ki so se že julija in avgusta 1943 na otoku Siciliji odločili za vključitev v NOV Jugoslavije. Ustanovili so svoje partizanske enote, toda zavezniki so jih namesto v Jugoslavijo odpeljali v severno Afriko (predvsem v Alžirijo). Od tod so na odločno intervencijo Vrhovnega štaba NOV Jugoslavije in tovariša Tita leta 1944 končno prispeli na jugoslovansko bojišče.

Partizanska eskadrilja na Visu leta 1944 (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

Na otoku Visu so že julija 1944 oblikovali eskadriljo za zvezo Vrhovnega štaba NOVJ, ki je imela 10 letal. Opravila je 1294 poletov ter prepeljala 355 voditeljev in drugega osebja.

V jeseni 1944 je bilo 1600 letalcev iz Alžirije (Maison Blanche) poslanih čez Gravino, Črno goro in Sandžak na sremsko fronto, in sicer kot dopolnitev novoustanovljenih letalskih enot, ki so jih naši prevzeli od Rdeče armade. Tako so primorski Slovenci in istrski Hrvati v 1. lovski in 42. jurišni diviziji ter v 9. letalski bazi prispevali svoj delež za osvoboditev domovine.

V začetku maja 1945 je prišel iz Sovjetske zveze lovski polk; sestavljali so ga naši ljudje, ki so jih bili iz domovine prek Afrike poslani na šolanje v Sovjetsko zvezo. Med njimi je bilo veliko mladincev iz Slovenije.

Po podatkih Alberta Kluna je bilo v letalstvo vključeno 2211 prekomorcev: v 1. letalski bazi 104, v 1. lovski eskadrilji 292, v 2. lovski eskadrilji 223, med letalci v raznih enotah RAF 100, v letalskem odredu NOVJ pri RAF v Alžiriji, Maison Blanche, 1235 in v Blidi 257 letalcev). Tako so letalske enote, ustanovljene na severu Jugoslavije, sestavljale skupaj z letalci prekomorci jedro novega povojnega jugoslovanskega vojnega letalstva.

MORNARJI PREKOMORCI

Kakor v prekomorske brigade in druge prekomorske enote NOV Jugoslavije, tako so tudi v mornarico prišli borci iz številnih krajev z druge strani Jadrana, iz posebnih kazenskih enot in s tujih ladijskih palub, manjše število pa iz internacije. Prišli so tudi iz konfinacije ali pa iz jetnišnic. Malo pozneje so v mornariške enote prispeli tudi tovariši iz Afrike (nad 200 mož) in drugih dežel, kamor jih je bil prisilno odpeljal tuji zavojevalec. Največ borcev pa je v mornarico NOV Jugoslavije prišlo iz italijanske mornarice, kjer so jih za tuje koristi pošiljali v boj in mnoge od njih tudi v smrt. Pod silo razmer so se ti fantje v italijanski vojski in mornarici izučili številnih poklicev in se izurili tudi v posebnih vojaških pomorskih veščinah. To jim je prišlo zelo prav, ko so ob kapitulaciji Italije našli pot v mornarico nove Jugoslavije.

Do konca leta 1943 je iz taborišč Gravina in Carbonara odšlo že okrog 300 primorskih in istrskih fantov, ki so zapustili italijansko mornarico in se pridružili NOVJ. Potem ko so novembra 1943 v Monopoliju ustanovili tudi pomorsko bazo NOVJ, pa so veliko

število mornarjev usmerjali kar tja. Razporejali so jih na primerna mesta, ki so ustrezala njihovemu poklicu ali specialnosti.

Mornarica se je ukvarjala z vsemi nalogami, kakršne ima pač vsaka mornarica. Opravljala je prevoze partizanskih enot (še zlasti enot 26. divizije, 1. tankovske brigade, artilerijske brigade 8. korpusa in pozneje 4. armade), ki so napadale sovražnikove postojanke ter osvobajale otoke in kopno; skrbela je za zavarovanje

lastnih zvez in hkrati tudi sama napadala dele obale. Akcij, v katerih so sodelovali mornarji prekomorci, je bilo nešteto.

Partizanski patroljni čoln, ki je ob osvoboditvi prvi priplul v Trst. (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

Ob tem je treba dodati, da so tovariši naših prekomorcev, s katerim so bili prej skupaj v posebnih italijanskih bataljonih in so po razpadu italijanske vojske ali že prej prišli domov, sami odšli v partizanske enote in ustanovili prvi mornariški odred Koper. Iz raznih enot so se začeli zbirati že v trnovskem gozdu, dokončno pa oblikovali mornariški odred pri komandi mesta Koper v Loparju 15. oktobra 1944 in sodelovali pri osvobajanju naših obmorskih mest.

SLAVS COMPANY

Naše prekomorce v Franciji, ki so jih Američani iz posebnih bataljonov na Sardiniji odpeljali na zahodno fronto, sem že omenil na začetku tega poglavja. Njihove zgodbe so izredne. 7. ameriško armado je vodil general George Patton, ki načrtoval združitev z nemško armado in skupen napad na Sovjetsko zvezo in celo Jugoslavijo, zato Slovencem ni zaupal orožja, ampak so lahko v le zaledju oskrbovali fronto.

Imenovali so jih Slavs in jih označili s črko S, torej Slovani, ne pa Slovenci ali Hrvati, kar so bili po narodnosti. Pa še to je treba povedati, da je ta njihov Slavs zvenel bolj kot slaves (sužnji) in ne kot Slovan (slovo=beseda).

Tu bi dodal še nekaj fragmentov, ki pojasnjujejo predvsem odnos zaveznikov do njih. Naši prekomorci so zahtevali odhod v domovino in priključitev k partizanom. General J. P. Ratay jim je to obljubljal, a višji tega niso slišali, zato so se upirali, javno izobešali pred svojimi tabori jugoslovansko zastavo z zvezdo in si jo šivali, a so jo morali sneti. Njihovi starešine so pisali proteste, pa so jih zamenjali ...

Pogumni France Bevk³⁷ jim je poslal tudi javno pismo. Tu je nekaj njegovih stavkov: *»Tovariši, morda ste imeli vtis, da mi ne mislimo na vas. Toda to ni resnica. Res je sicer, da so bile novice o vaši usodi, ki so prišle do nas, le skromne in redke, kakor tudi vi niste mogli izvedeti o naši osvobodilni borbi. Toda vedeli smo, da je na Sardiniji, na Korziki in drugod na tisoče naših vrlih fantov in mož, ki bi radi vstopili v našo narodnoosvobodilno vojsko in se bojevali za svobodo svoje domovine, a jim nadrejene vojaške*

³⁷ Franceta Bevka poznamo predvsem kot izredno plodnega mladinskega pisatelja, bil pa je tudi predsednik pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst, izvoljeni predsednik vlade Primorske pokrajine, glavni organizator partizanskega šolstva itd.

oblasti tega niso dovolile. Razumljivo je, da je to vzbudilo veliko nejevoljo med vsem primorskim ljudstvom in smo tej nejevolji tudi dali duška. Pisali smo o tem v naših listih, posebno v Partizanskem dnevniku, ter zahtevali, naj vam dajo na svobodno izbiro, da lahko vstopite v Titovo vojsko ali pa ostanete v vojnem ujetništvu. Organizirali smo tudi zborovanja po vseh primorskih vaseh, s katerih je ljudstvo pošiljalo tozadevne proteste zavezniškimi vojaškimi misijam pri naši vojski.

»Slovanska četa« v ameriški armadi v Franciji (Vir: Srečko Vilhar, Albert Klun: Prva in druga prekomorska brigada)

Za vašo usodo pa se nismo zanimali samo Primorci, ampak vsi Slovenci in Jugoslovani; o tem vprašanju je svoj čas spregovoril tudi maršal Tito. In res se je zgodilo, da je bil vsaj del tistih, ki so bili na Sardiniji, na Siciliji in drugod, po njihovi volji vključen v našo vojsko in je nekateri izmed teh doživel srečo, da je vkorakal v Slovensko primorje in Trst. Mi smo spočetka mislili, da ste bili tega deležni tudi vi, ki ste bili tačas na Korziki, šele čez dolgo je prišla do nas novica, da temu ni tako. Zopet smo dvignili glas, toda bito je že pozno, zakaj kmalu nato smo stopili v toliko zaželeno svobodo.«

Na koncu, ko je opisal razmere doma, zlasti na Primorskem, kjer se je v zadnjih letih boja proti nacizmu razvilo zgledno prijateljsko sodelovanje z italijanskimi protifašisti, je spomnil še na novo zaostrovanje odnosov z zahodnimi zavezniki: *»Resnici na ljubo*

moram poudariti, da se naši bivši zavezniki vedejo sovražno proti nam. Odkrito podpirajo italijanske imperialiste, ki bi hoteli, da pride Slovensko primorje zopet pod Italijo in bi mi postali njihova brezpravna manjšina, kateri že danes odrekajo pravice do šolstva v mestih. Posebno jim je napoti sodelovanje Slovencev in Italijanov in se trudijo, da bi zanesli razdor v naše vrste. Posebno radi bi tudi zanesli razdor med primorske Slovence same, v ta namen pošiljajo iz Italije k nam razne pobegle narodne izdajalce, ki iščejo z našimi ljudmi stika, da bi jih zastrupljali s protijugoslovansko propagando. Internirance in vojne ujetnike, ki se vračajo domov, z nesramnimi lažmi odvrtaajo, da bi stopili na tla svoje domovine. Vozijo jih v Italijo, kjer jih pomešajo z domobranci, ki so se ves čas bojevali na strani Nemcev, da tako nadaljujejo svoje razdiralno delo. Z eno besedo, vse sile so vpregli v to, da bi Slovensko primorje ne bilo priključeno k ostali Sloveniji in Jugoslaviji, to se pravi, da bi ne bilo svobodno. Iz Trsta in iz naše dežele hočejo napraviti žarišče reakcije, ki naj bi širila nemir in neslogo med jugoslovanske in slovanske narode.«

O Sardinčih v Franciji sem pripravil tudi posebno oddajo, pogovor z Albertom Klunom in prekomorcem Avgustom Valenčičem, ki je tam služil Američanom brez puške, pa čeprav je hotel v JA, a žal je bila tudi ta oddaja izbrisana. Dobro pa se spomnim, s kakšnim navdušenjem mi je pripovedoval o veselju prvega maja, ko so po radiu Trst slišali slovensko besedo in slišali, da je Trst svobodен. Čez nekaj dni so izvedeli tudi, da je Hitler mrtev, čez nekaj mesecev, da so Američani vrgli atomsko bombo na Japonce ... A domov jih niso spustili.

V knjigi o prvi in drugi prekomorski brigadi Klun in Vilhar pišeta, da so zavezniki šele v začetku novembra 1945 sklenili, da pošljejo »slovanske čete« domov na Primorsko in v Istro. Za njih so to bili italijanski državljani, zato so jih predali novim italijanskim vojaškim oblastem v Vidmu, torej povečini le preoblečenim fašistom. Ob odhodu iz Francije so si vsi pripadniki »slovanskih čet« našli na rokave jugoslovansko zastavico s peterokrako zvezdo, da bi se

na ta način razločevali od zavezniških vojakov. V Vidmu so jim odvzeli ameriško in jim dali angleško uniformo, ki pa je bila črna. S tem so hoteli kljub ostrim protestom še zadnjič ponižati primorske Slovence in istrske Hrvate. Toda kljub temu so si naši vojaki ponovno prišili na rokave jugoslovansko zastavico s peterokrako zvezdo in s tem jasno izpričali svojo pripadnost novi Jugoslaviji. Kljub številnim protestom Jugoslavije so jih tudi Italijani zadrževali, tako da so se vrnili domov šele novembra 1945.

Spominska plošča padlim prekomorcem v Bastiji (Vir: osebni album A. Kluna)

DRUGE IN POMOŽNE ENOTE

Med temi moramo vsaj omeniti 1. »alžirski« bataljon NOVJ in dva prometna bataljona.

Alžirski bataljon je bil ustanovljen po drugem plebiscitu, ki so ga zavezniki izvedli maja 1944 skoraj v vseh ujetniških taboriščih v

severni Afriki, kjer so bili primorski Slovenci in istrski Hrvati. Večina je že ob prvem snidenju z zavezniki julija in avgusta 1943 na otoku Siciliji izrazila željo, da jih vključijo v vrste NOVJ in pošljejo v boj v domovino.

Nič manj niso bile pomembne tiste druge enote, ki jih ob bojnih epopejah ne omenjamo, pa skrbijo za preživetje borcev, od kuharjev do sanitetnih enot in tistih, ki skrbijo za čistočo. To je bil tudi boj z eno najhujših nadlog, z ušmi.

Pranje in likanje perila za ranjene partizane in za borce (Vir: Srečko Vilhar, Albert Klun: Proa in druga prekomorska brigada)

PEVSKI ZBOR SREČKA KOSOVELA

Svojevrstna krona prekomorskih brigad je bil njihov partizanski pevski zbor Yugoslav Choir, ki je nastal z združitvijo dveh manjših zborov, ki sta med ujetniki nastala zelo spontano. Kot so nam o tem že pripovedovali pričevalci v prvem delu te knjige, je ta zbor začel nastopati javno že na raznih prireditvah v Afriki in ni navduševal samo Primorcev, temveč tudi zaveznike. Pred odhodom v domovino so ti pevci prišli v Gravino in 5. junija 1944, ko je bila v taborišču Gravina pri Bariju v južni Italiji na obisku kulturniška skupina 10. ljubljanske udarne brigade, so presenetili tudi goste in partizansko delegacijo, v kateri so bili med drugimi Boris Zihlerl, Edvard Kardelj in Rado Simoniti.

Gostje so za zbrane Primorce pripravili velik miting s petjem in z vznesenimi govori. Po končanem uradnem delu se jim je v zahvalo iz ozadja oglasila ubrana slovenska pesem. Pelo je kakih trideset "Černigojevih" pevcev, od šestdesetih, kolikor jih je skupina štela, saj so bili ostali v tem času razporejeni v posamezne brigade in na bojne naloge. Prefinjeno Simonitijevo uho je takoj dojelo, da je to ogrodje, iz katerega se da zgraditi zelo kvaliteten pevski zbor. Priprave in vaje so stekle. Na predlog Borisa Zihlerla je bil zbor avgusta 1944 poimenovan Partizanski pevski zbor Srečko Kosovel, Edvard Kardelj pa je predlagal, da postane uradni pevski zbor Jugoslovanske armade in takrat je dobil v imenu še kratico NOVJ. Njegov dirigent je postal Rado Simoniti, korepetitorja pa Vlado Golob in Filip Bernard.

11. septembra je imel zbor prvi koncert v Bariju, v gledališču Giacomo Puccini. Po prepričljivem nastopu in izrednem odzivu so sledili koncerti po zavezniških bazah in vojaških bolnišnicah. 17. oktobra 1944 so se s koncertom v Quassanu poslovili od Italije in se vrnil v domovino. Svojo uspešno pot na Primorsko so začeli s koncerti na Visu, v Šibeniku in Splitu, Dubrovniku, Trebinju, Cetinju, Baru, Skadru, Bitolju in nato tudi v številnih krajih v tujini.

Po podatkih Alberta Kluna je imel Partizanski pevski zbor NOVJ Srečko Kosovel 131 koncertov v osmih državah, 19 radijskih koncertov, 4 nastope za film ter 4 koncerte za plošče; vseh nastopov je bilo 158. Njegove koncerte je poslušalo okrog 100.000 obiskovalcev (če ne štejemo še poslušalcev ob radijskih sprejemnikih in gramofonih). Ob ustanovitvi je imel 30 pevcev, po združitvi s sorodnim zborom letalcev v Beogradu pa 69. Najštevilčnejši je bil na svoji turneji na Zahodu, ko je štel 89 pevcev. Partizanski pevski zbor NOVJ Srečko Kosovel je bil odlikovan z redom bratstva in enotnosti z zlatim vencem.

Med njihovimi gostovanji je posebej izstopalo tisto v Franciji ob sklepanju znanega Pariškega mirovnega sporazuma leta 1947. Prav tu pa so doživeli tudi žalostno spoznanje, da so nekdanji zavezniki številne slovenske kraje, vključno s Trstom in Gorico, raje dodelili nekdanji fašistični Italiji, proti kateri so se borili že vse življenje, in ne novi Jugoslaviji. Kljub temu so v Parizu pustili velik vtis zmagovalcev, med drugim so se poklonili neznanemu junaku in odkorakali skozi znameniti Slavolok zmage. Tega ponosa, da so bili prav oni zmagovalci in osvoboditelji vse svoje domovine, jim ne more nikoli nihče odvzeti.

O tem njihovem boju za Trst in Gorico mi je pripovedoval tudi Dominik Gregorič:

»V Šibeniku smo bili in čakali smo letalo za Beograd, ker smo dobili depešo, da mora ves zbor v Beograd, kjer bomo peli. Na začetku nismo vedeli, za kaj gre. Potem smo čakali skoraj en mesec – letala ni bilo. Dali so nam avtobus in kamion. Iz Dubrovnika smo šli v Skadar. Tam smo zaman čakali trajekt, s katerim bi šli čez Skadarsko jezero. Iz Albanije smo šli v Teramo, potem na Elbo, nato pa smo prišli v Jugoslavijo, v Strugo v Makedoniji. Od tod smo šli v Beograd, kjer so nas čakali Edvard Kardelj, Boris Zihlerl in nekateri drugi, ki so se že pripravljali za odhod na vseslovanski kongres v Bolgarijo. Ko smo prišli iz Bolgarije, smo se vrnili v Beograd, od tam pa v Ljubljano. In še ni bilo konec, iz Ljubljane smo šli na Češko.«

Častni mimohod Partizanskega pevskega zbora Srečko Kosovel pod Slavolokom zmage v Parizu leta 1947 po polaganju venca na spomenik neznanemu junaku. (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

»Komu ste peli na turnejah, na katerih ste predstavljali svoj narod?«

»Predstavljali smo partizansko in jugoslovansko pesem. Himna našega zbora, ki smo jo vedno zapeli, pa je bila pesem Slovenska zemlja.«

»Širili ste borbena in slovenska pesem po svetu. Z zborom ste šli tudi v Pariz. Kako je bilo?«

»V Pariz nas je peljal Kardelj, ko je bila tam mirovna konferenca. Tam je bilo dosti naših ljudi – Slovencev – in smo imeli koncert v ugledni dvorani, ki je bila polna poslušalcev. Zelo lepo so nas prejeli, ker je bila prej politika drugačna – protinemška, protifašistična. Francozi so nas lepo sprejeli, imeli pa so nas za Ruse! Ustavili smo se tudi v Marseillu.«

»Ste takrat, ko so se politiki dogovarjali, peli tudi na mirovni konferenci?«

Pevci Srečka Kosovela pred Eifflovim stolpom (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

»Ne. Na naši ambasadi v Parizu so nam povedali, da je Molotov zapravljal Gorico. Namesto da bi Gorico prepustil Jugoslaviji, jo je dal Italijanom.«

»To je bila visoka politika.«

»Tako je bilo. Ko smo izvedeli, da izgubimo Trst in Gorico, je bilo tako, kot da so nas udarili po glavi.«

Pevci so bili razočarani, a še vedno z nekim upanjem, da bo vsaj Trst lahko kdaj postal slovenski. Takrat je namreč ostal v umetno ustvarjeni paradržavici Svobodno tržaško ozemlje, razdeljeni na pol, na cono A in cono B, z zavezniško upravo. Boj z Trst je kasneje prešel v novo politično in diplomatsko vojno, ki je resno grozila s pravo.

Zbor Srečko Kosovel je napravil še krajšo turnejo po Franciji, Belgiji in Švici, kjer ljudje sploh niso mogli verjeti svojim ušesom, da partizani, tisti, ki so jim prej Italijani in Nemci pravili banditi, lahko tako dobro pojejo, srčno in ponosno. Ob vrnitvi v Ljubljano so imeli še zadnji koncert, na katerem jih je v imenu Osvobodilne fronte pozdravil pesnik Oton Župančič. Na koncu, preden so se razšli, pa so na železniški postaji s pesmijo pospremili v Beograd odhajajočega predsednika slovenske vlade Borisa Kidriča.

Ko so člani zbora že mislili, da je njihovo poslanstvo končano, so se razmere s tržaško krizo hudo zaostrole in naši borci za zahodno mejo so 5. in 6. septembra leta 1953 pripravili veličastno zborovanje na Okroglici, na katerem se je zbrala več kot tristotisočglava množica³⁸ in vzklikala njegovo geslo z Visa »Tujega nočemo, svojega ne damo.« Tu pa je Tito, tako kot je on znal, jasno in odločno povedal vsemu tistemu svetu, ki je komaj čakal, da napade novo Jugoslavijo, da je ta narod »odločen braniti vsako ped svoje zemlje pred vsakim, ki bi jo skušal spet napasti«.

To je tu na Okroglici na svoj način, z borbeno pesmijo potrdil tudi že razpuščeni pevski zbor Srečko Kosovel, ki se je prav za to priložnost ponovno zbral in zapel ... Raje, kot da bi ponovno zapeli topovi.

³⁸ *Tudi jaz sem bil med njimi, pa čeprav sem imel le dobrih pet let, skupaj z mamo, očetom, nonoti in vsemi ostalimi iz vasi, in seveda z našim zborom in godbo na pihala.*

Tito govori na Okroglici I. 1953 pred več kot tristisočglavo množico, pred katero je tudi zadnjič zapel naš prekomorski pevski zbor Srečko Kosovel (Vir: Pokrajinski arhiv Koper)

SPREMNA BESEDA

PREKOMORSKE BRIGADE V GRADIVU POKRAJINSKEGA ARHIVA KOPER

V letošnjem letu mineva osemdeset let od ustanovitve prvih prekomorskih brigad in enot. A tudi po osemdesetih letih nam zgodovina buri duhove in odpira vprašanja. Dejanje obstoja in delovanja prekomorcev je zaključeno, dokumenti pa živijo in pričajo o usodi ljudi.

Zgodovina in usoda prekomorskih brigad in prekomorcev je zgodovina Primorske in Istre. Ne le vojaška in politična, temveč osebna, družinska, človeška. Prekomorci so odraz svetle, zmagovalne in ponosne zgodbe na eni strani in temne, zamolčane in sramotne zgodbe na drugi. Na istem obrazu prejšnje in sedanje države se zrcali junaštvo in sram, zavedanje o pomenu množične opredelitve prekomorcev za vstop v vrste NOVJ in zavedanje, da sta jih obe državi večinoma obravnavali kot nezanesljive ljudi, ki so prišli na koncu vojne in si nato želeli statuse in privilegije.

Pripadniki prekomorskih brigad in enot so dali velikanski prispevek v boju proti fašizmu in nacizmu. Žal zgodovino le-teh še vedno premalo poznamo, usode prekomorcev še manj. Tako povojna jugoslovanska in kasneje slovenska oblast sta premalo cenili prispevek prekomorcev v drugi svetovni vojni zaradi njihove »pozne«
priključitve partizanskim enotam.

Prav nepoznavanje zgodovine slovenskega Primorja in Istre je botrovalo dejstvu, da sodelovanje prekomorcev v NOB ni bilo ustrezno ovrednoteno. Njihova odločitev in odhod v partizane nista bila sprejeta šele leta 1943, temveč mnogo prej, že v času preganjanj, zaporov in prisilne mobilizacije v italijansko vojsko. Po razpadu le-te so se začeli povezovati in organizirati, z jasnim ciljem – priključiti se partizanom. V ilegali so se urili in pripravljali

na odhod preko morja v Jugoslavijo. Navdajala jih je želja po svobodi in domovini. S svojo neomajnostjo in odločnostjo, da ne ostanejo na varnem v že osvobojenih krajih, temveč se podajo v zagrizen boj in negotovo prihodnost, so vzbujali občudovanje zaveznikov. Zato so jim s polnim spoštovanjem, z vojaško opremo in s pomočjo omogočili odhod v Jugoslavijo, a ta izraz spoštovanja v opremi in pomoči jim je pri uveljavljanju statusa partizana in borca doma prej škodoval kot pomagal.

Glede na pomembnost in velik prispevek prekomorskih enot za zgodovino Istre in Slovenskega primorja v času druge svetovne vojne pozdravljam prav vsako objavo gradiva, spominov in delovanja pripadnikov prekomorskih enot. Prispevek k oblikovanju slovenske zgodovine in pravilnejšem ovrednotenju vloge prekomorcev v osvobodilnih bojih bo zagotovo prinesla tudi pričajoča knjiga *Prekomorci*, avtorja Miloša Ivančiča; novinarska zgodba o odisejadi primorskih Slovencev. V Pokrajinskem arhivu Koper smo sicer zavezani izdaji strokovnih in znanstvenih del, pomembnih za arhivistiko, zgodovino in druge družboslovne znanosti in del, nastalih na podlagi raziskav arhivskega gradiva v našem arhivu. Delo, ki ga tokrat arhiv podpira, izpolnjuje kriterij pomembnosti za zgodovino in kriterij dela na arhivskem gradivu, vendar ne gre za strokovno oziroma znanstveno delo.

Gre za delo nekdanjega novinarja, ki je v svoji zbirki intervjujev zbral pričevanja prekomorcev in skozi oči novinarskega strokovnega dela javnosti predstavlja osebne zgodbe. Knjiga je strukturirana tako, da avtor na začetku poda svoj pogled na dogodke v naši polpretekli zgodovini in se sprehodi skozi ključne dogodke obdobja med obema vojnama, ki so botrovali odločitvam in nastanku ter razvoju prekomorskih brigad in enot. Sledi del, v katerem avtor ob bok intervjujem s prekomorci, ki prinašajo izjemno pomemben delež k razumevanju zgodovine prekomorcev in zgodovine Primorske in Istre, postreže še z osebnimi spomini in zgodbami družinskih članov, ki so to vse doživljali tudi sami. Na

koncu se avtor sprehodi skozi kratek pregled ustanovitve in delovanja brigad in enot za tiste bralce, ki jim je ta tematika (še) neznan.

Knjiga sicer temelji tudi na zgodovinskih in arhivskih virih, a njena vrednost leži v intervjujih, v osebnih zgodbah, v odstiranju usode ljudi, njihovih odločitev in razlogov za take odločitve, njihovega življenja in trpljenja, zanosa in upanja skozi pesem in umetnost. Moderna zgodovina ne beleži več le togih dejstev in podatkov v fokusu političnih dogodkov, temveč vse več poudarka daje socialnim, humanim, kulturnim in etičnim pogledom na dogodke; in prav pričevanja prekomorcev, zbrana v intervjujih z avtorjem, sodijo v ta sklop. Za Pokrajinski arhiv Koper kot skrbniku arhivskega gradiva prekomorcev pa je to zelo pomembna dopolnitev, ki dodatno osvetli, pojasni in postavi v kontekst obstoječe podatke v arhivskem gradivu. Vsebinsko je na ta način celotno besedilo avtorja, skupaj z njegovimi osebnimi pogledi na dogodke, ohranjeno, pri sami zgodovini brigad in enot pa povzema že obstoječe zgodovinske strokovne in znanstvene vire.

Vsem, ki jih zgodovina prekomorskih enot zanima, pa navajam tudi nekaj napotkov pri iskanju preostalega gradiva in podatkov:

Izvirno arhivsko gradivo o prekomorcih – borcih NOVJ – se večinoma nahaja v Vojnem arhivu v Beogradu. Fotokopije tega gradiva in fotodokumentacija so deponirane deloma na Inštitutu za novejšo zgodovino, deloma v Muzeju novejše zgodovine Slovenije v Ljubljani. V največjem obsegu pa je arhivsko gradivo o prekomorskih brigadah, pričevanja, dokumentacija, razstavno gradivo z natančnim prikazom bojnih in borbenih poti shranjeno v Pokrajinskem arhivu Koper in urejeno po brigadnih enotah. Del pisnega gradiva hrani tudi Goriški muzej v Novi Gorici, nekaj gradiva o 5. prekomorski brigadi pa je tudi v Muzeju novejše zgodovine v Celju.

Od leta 1976 dalje se gradivo o prekomorcih sistematično zbira v Pokrajinskem arhivu Koper. Tudi gradivo Osrednjega odbora prekomorcev – borcev NOV bivše Jugoslavije – je že v veliki

meri v Pokrajinskem arhivu Koper, preostali del pa postopoma prihaja v arhiv.

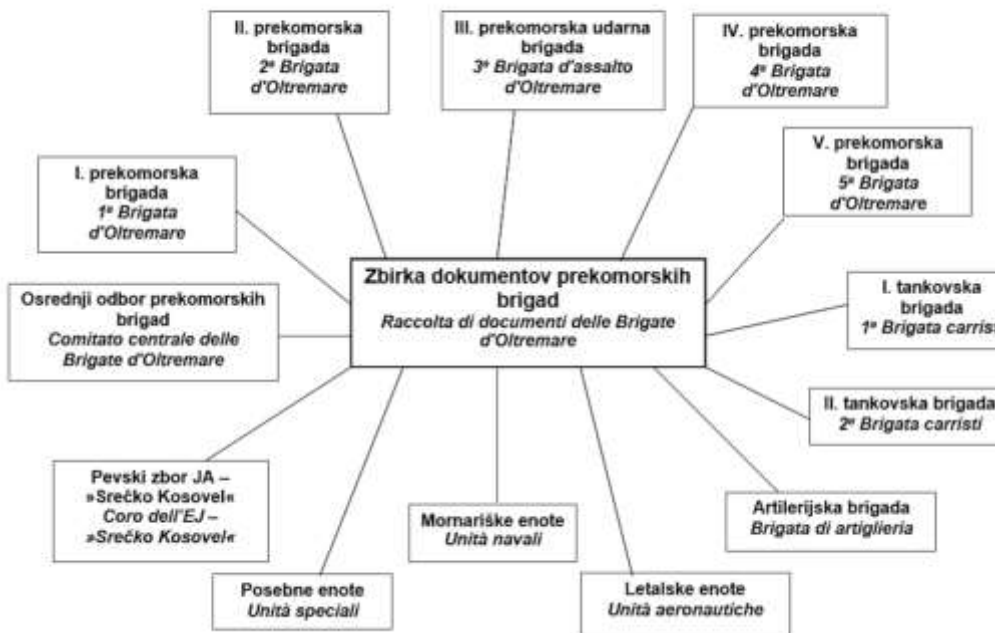
Obseg celotnega fonda v arhivu je približno 19 tekočih metrov in zajema dokumente od leta 1941 do leta 1999, vsebuje pa:

zasebne fonde kulturnikov prekomorskih brigad,
fotodokumentacijo,
tiske (vabila, periodični tisk), plakate, lepake in obvestila,
spominsko rokopišno gradivo,
sezname borcev brigad, enot, čet, bataljonov,
sezname padlih,
ostalo arhivsko gradivo (dopisi, korespondenca, ukazi),
dokumentacijo Osrednjega odbora.

Zbirka dokumentov prekomorskih brigad v Pokrajinskem arhivu Koper je urejena po bojnih formacijah, posebej pa je urejeno gradivo Osrednjega odbora prekomorcev – borcev NOVJ, kar je razvidno iz sheme na naslednji strani.

Arhivsko gradivo o prekomorcih ni le zbirka bojnih poti in seznamov preživelih in umrlih, temveč je mnogo več. Kot je bilo že omenjeno, se v gradivu o prekomorcih najde vse spominsko gradivo za monografije, ki jih je pripravljal Albert Klun, od zgodovinskih zapisov do pisem udeležencev in njihovih spominov. Tu so tudi brigadni listi in glasila, zelo bogata in dragocena zbirka fotografij, korespondenca in dokumenti znanih prekomorcev, na primer Rada Bordona, Karla Levičnika, partizanski dnevnik mornarja Federika Vincentija, pa spomini s Sardinije, Korzike, iz Francije, Grčije, Afrike. Med gradivom je veliko tudi zapisov kulturnega značaja, poezije, risb, zgodb, kot je zapuščina akademskega slikarja Rafaela Nemca, zvezek Jožka Humarja, gradivo pevskega zbora, gradivo o Srečku Vilharju, pesmarice.

Zgradba Zbirke dokumentov prekomorskih brigad in enot v Pokrajinskem arhivu Koper:
 Costituzione della Raccolta di documenti delle Brigate e unità d'Oltremare nell'Archivio regionale di Capodistria.

Glede na dejstvo, da so pripadniki prekomorskih enot v svoji otroški dobi imeli obvezen učni jezik v šoli italijanski in slovensčine niso obvladali, so v bazah NOVJ organizirali učenje slovenskega jezika; tako imamo v gradivu ohranjene taboriščne čitanke, slovnice za učni tečaj slovensčine, slovenski pravopis, besedila iger enodejank in druge oblike beril. Tudi za prekomorke so poskrbeli z brošurami Naša žena, Slovenka, Borimo se, hranimo celo radijsko oddajo o partizanski zdravnici Pavli Jerina Lah in še številne druge zanimive in pomembne dokumente.

Za vse, ki jih zgodovina prekomorcev pritegne in bi želeli o tem izvedeti več, je tu še seznam literature:

Albert Klun; Rado Bordon; Stane Bobnar; Vlado Štimatec: *PREKOMORCI*, Ljubljana 1965.

Srečko Vilhar; Albert Klun: *PRVA IN DRUGA PREKOMORSKA BRIGADA*, »Soča« Nova Gorica 1967, Knjižnica NOV in POS št. 25/I.

Radule Butrović; Albert Klun: *TRETJA PREKOMORSKA BRIGADA*, »Soča« Nova Gorica 1967, Knjižnica NOV in POS št. 25/II.

Edvin Pervanje; Jože A. Hočevar: *ČETRTA PREKOMORSKA BRIGADA* in zavezniška pomoč NOV in POJ, Partizanska knjiga Ljubljana 1969, Knjižnica NOV in POS št. 25/III.

Jože Šmit; Rado Bordon; Albert Klun: *PETA PREKOMORSKA BRIGADA* Ivana Turšiča-Iztoka, »Soča« Nova Gorica 1969, Knjižnica NOV in POS št. 25/IV.

Karel Levičnik: *ARTILERISTI PREKOMORCI*, »Soča« Nova Gorica 1968, Knjižnica NOV in POS št. 25/V.

Rafael Perhauč: *LETALCI PREKOMORCI*, »Soča« Nova Gorica 1968, Knjižnica NOV in Pos št. 25/VI.

Manojlo Babić; Miroslav Luštek: *TANKISTI PREKOMORCI*, »Soča« Nova Gorica 1969, Knjižnica NOV in POS št. 25/VII.

Srečko Vilhar; Albert Klun: *NARODNOOSVOBODILNI BOJ PRIMORCEV IN ISTRANOV NA SARDINIJI, KORZIKI IN V JUŽNI FRANCIJI*, »Soča« Nova Gorica 1969, Knjižnica NOV in POS št. 36.

Ivan Jerman: *PEVSKI ZBOR JUGOSLOVANSKE BRIGADE »SREČKO KOSOVEL«*, Partizanska knjiga Ljubljana 1970, Knjižnica NOV in POS št. 37.

Srečko Vilhar; Albert Klun: *NARODNOOSVOBODILNI BOJ PRIMORCEV IN ISTRANOV V AFRIKI*, Partizanska knjiga Ljubljana 1970, Knjižnica NOV in POS št. 38.

Srečko Vilhar; Albert Klun: *PRIMORCI IN ISTRANI OD PREGNANSTVA DO PREKOMORSKIH BRIGAD*, Partizanska knjiga Ljubljana 1973, Knjižnica NOV in POS št. 41.

Srečko Vilhar; Albert Klun: *PO POTEH SARDINCEV*, Partizanska knjiga Ljubljana 1973.

Janez Tomšič: *NARODNOOSVOBODILNI BOJ NA JADRANU IN SLOVENSKI POMORŠČAKI*, Partizanska knjiga Ljubljana 1974, Knjižnica NOV in POS št. 42.

Albert Klun: *PREKOMORCI V NARODNOOSVOBODILNI VOJNI*, Partizanska knjiga Ljubljana-Koper 1976.

Albert Klun: *IZ AFRIKE V NARODNOOSVOBODILNO VOJSKO JUGOSLAVIJE*, Partizanska knjiga Ljubljana 1978.

Albert Klun: *PREKOMORCI V NARODNOOSVOBODILNI VOJNI*, Spomeniki delavskega revolucionarnega gibanja in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, 15. zvezek. ČZDO Komunist TOZD Komunist in Zavod SRS za spomeniško varstvo Ljubljana 1980.

Albert Klun: *BRIGADA BRATSTVA IN ENOTNOSTI* (Nastanek, razvoj in bojna pot Tretje prekomorske udarne brigade NOVJ), Partizanska knjiga Ljubljana 1981.

Skupina avtorjev: *BOJ POD OLIMPOM* (Slovenci v NOB Makedonije, Grčije in Albanije 1941-1945), »Borec« Ljubljana-»Lipa« Koper 1984.

Albert Klun: *DOMOVINA JE ENA*, Partizanska knjiga Ljubljana 1984.

Janko Perat: *ODLOČITEV V PUŠČAVI*, »Lipa« Koper 1980.

Milica Trebše-Štolfa: »*KULTURNA USTVARJALNOST V PREKOMORSKIH BRIGADAH IN DRUGIH PREKOMORSKIH ENOTAH NOVJ 1943-1945*«, Zbornik – Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre, str. 215-233, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1993.

Skupina avtorjev: *PREKOMORCI*: ob 70-letnici prihoda prvih slovenskih prekomorskih pripadnikov NOVJ na jugoslovansko

bojišče, Pokrajinski arhiv Koper; Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana 2014.

Mag. Nada Čibej
arhivska svetnica, direktorica
Pokrajinski arhiv Koper

LE BRIGATE D'OLTREMARE NEI MATERIALI DELL'ARCHIVIO PROVINCIALE DI CAPODISTRIA

Quest'anno ricorre l'80° anniversario della costituzione delle prime brigate e unità d'oltremare. Anche dopo ottant'anni, la storia di queste formazioni è carica di interrogativi e di giudizi differenti.

L'esistenza e le azioni di queste formazioni appartengono al passato, ma i documenti che testimoniano le loro vicende e la sorte di questi combattenti sopravvivono.

La storia e il destino delle brigate d'Oltremare e dei combattenti d'Oltremare sono anche quelli del Litorale sloveno e dell'Istria, ed è una storia non solo militare e politica, ma personale, familiare, umana.

I combattenti d'Oltremare sono il riflesso di una vicenda luminosa, vittoriosa e orgogliosa da un lato e di una parentesi oscura, silenziosa e riprovevole dall'altro. Sia nel paese del tempo (Jugoslavia) che in quello attuale, si riflettono eroismo e vergogna, con la consapevolezza dell'importanza della decisione di massa dei combattenti d'Oltremare di entrare nelle file del NOVJ/ Armata di liberazione della Jugoslavia) e la certezza che entrambi i paesi li trattavano per lo più come uomini inaffidabili che, entrati nella lotta verso la fine della guerra, avevano in seguito preteso lo status di combattenti e i relativi privilegi.

I membri delle brigate e delle unità d'Oltremare hanno dato un enorme contributo alla lotta contro il fascismo e il nazismo. Purtroppo non sappiamo ancora abbastanza della loro storia, e ancor meno del destino di questi combattenti.

Sia le autorità jugoslave del dopoguerra, che successivamente quelle slovene, sottovalutarono il contributo dei combattenti d'Oltremare nella seconda guerra mondiale a causa della loro *tardiva* adesione alle unità partigiane.

La scarsa conoscenza della storia del Litorale sloveno e dell'Istria ha contribuito a far sì che la partecipazione dei combattenti d'Oltremare alla Lotta di Liberazione non fosse adeguatamente valutata. La loro decisione di partire per unirsi ai partigiani avvenne solo nel 1943, ma fu pensata molto prima, già al tempo delle persecuzioni fasciste, nei momenti delle prigionie o dei confini, oppure durante la mobilitazione forzata nell'esercito italiano.

Dopo il crollo dell'esercito italiano, iniziarono a organizzarsi con un obiettivo chiaro: unirsi ai partigiani. Si addestrarono illegalmente e si prepararono ad attraversare il mare verso la Jugoslavia con il desiderio di libertà e di rientrare nella loro patria. Con la loro fermezza e determinazione nel non restare al sicuro nei luoghi già liberati, ma per intraprendere una lotta aspra dagli esiti incerti, suscitarono l'ammirazione degli alleati. Alleati che concessero loro di rientrare in Jugoslavia con pieno rispetto, con equipaggiamento militare e con supporti, ma ripetuto, equipaggiamento e aiuto ha creato loro più danno che altro nell'affermare lo status di partigiani e combattenti per la patria.

Considerando l'importanza e il grande contributo delle unità d'Oltremare nella storia dell'Istria e del Litorale sloveno durante la seconda guerra mondiale, è stata accolta con favore ogni pubblicazione di materiale, ricordi e attività dei membri delle Unità d'Oltremare.

Il libro *Prekomorci – Combattenti d'Oltremare*, firmato da Miloš Ivančič, contribuirà sicuramente alla storia slovena e ad una valutazione più corretta del ruolo dei combattenti d'Oltremare nella lotta di liberazione.

E' una storia giornalistica sull'odissea degli sloveni del Litorale. Nell'Archivio Regionale di Capodistria ci si impegna inoltre nel pubblicare lavori professionali e scientifici, importanti per l'archivistica, la storia e le altre scienze sociali, nonché lavori creati sulla base della ricerca di materiale utile nel nostro archivio. Il lavoro che l'archivio sostiene in questo momento soddisfa il criterio

dell'importanza per la storia e quello di lavorare su materiali storici, ma la pubblicazione non è un lavoro professionale o scientifico, e' il lavoro di un ex giornalista che, nella sua raccolta di interviste, ha riunito le testimonianze dei combattenti d'Oltremare e presenta al pubblico le storie personali attraverso il filtro della sua professionalità.

Il libro è strutturato in modo tale che l'autore dà inizialmente la sua visione degli eventi della nostra storia di un passato recente e ripercorre gli eventi chiave del periodo tra le due guerre, che hanno influenzato le decisioni, la creazione e lo sviluppo delle brigate e unità d'Oltremare. Segue una sezione in cui l'autore, oltre alle interviste ai combattenti d'Oltremare, che apportano un contributo estremamente importante alla comprensione della loro storia e di quella del Litorale sloveno e dell'Istria, fornisce anche ricordi personali e storie di membri familiari che hanno vissuto tutto ciò.

Alla fine, l'autore offre una breve panoramica della creazione e del funzionamento delle brigate e delle unità per quei lettori che (ancora) non hanno familiarità con questo argomento.

Il libro si basa anche su fonti storiche e d'archivio, ma il suo valore sta nelle interviste, nelle storie personali, nel rivelare il destino delle persone, le loro decisioni e le ragioni di tali scelte, la loro vita e sofferenza, la gioia e la speranza attraverso il canto e l'arte.

La storia moderna non registra più solo fatti e dati rigidi al centro degli eventi politici, ma pone sempre più l'accento sulla visione sociale, umana, culturale ed etica degli eventi; e proprio a questi settori appartengono le testimonianze dei combattenti d'Oltremare raccolte nelle interviste all'autore. Per l'Archivio Regionale di Capodistria, in quanto custode del materiale d'archivio di questi combattenti, si tratta di un arricchimento molto importante, che inoltre fa luce, spiega e contestualizza i dati esistenti nel materiale d'archivio.

In questo modo l'intero testo dell'autore, insieme alle sue opinioni personali sugli eventi, è stato preservato in termini di contenuto e, nel caso della storia delle brigate e delle unità, riassume le fonti storiche professionali e scientifiche già esistenti.

Per tutti coloro che sono interessati alla storia delle unità d'Oltremare, si forniscono anche alcune istruzioni per reperire il resto del materiale e dei dati.

Il materiale d'archivio originale sui combattenti d'Oltremare del NOVJ si trova per lo più nell'Archivio militare di Belgrado. Le fotocopie di questo materiale e la documentazione fotografica sono in parte depositate presso l'Istituto di Storia Moderna, in parte presso il Museo di Storia Moderna della Slovenia a Lubiana.

La maggior parte del materiale d'archivio sulle brigate d'Oltremare, testimonianze, documentazione, materiale espositivo con una descrizione dettagliata delle battaglie e dei percorsi di combattimento è conservato nell'Archivio Regionale di Capodistria e catalogato per unità delle brigate. Una parte del materiale scritto è conservata anche nel Goriški Muzej di Nova Gorica, mentre una parte del materiale sulla Quinta Brigata d'Oltremare si trova anche nel Museo di storia Moderna a Celje.

Dal 1976 il materiale relativo ai combattenti d'Oltremare è stato sistematicamente raccolto nell'Archivio Regionale di Capodistria. Il materiale del Consiglio Centrale d'Oltremare - combattenti del NOV dell'ex Jugoslavia - si trova già in gran parte nell'Archivio Provinciale di Capodistria, il resto sta gradualmente arrivando all'archivio.

Il volume dell'intero fondo archivistico è di circa 19 metri lineari, copre documenti dal 1941 al 1999 e contiene:

- fondi privati degli operatori culturali delle Brigate d'Oltremare,
- documentazione fotografica,
- stampe (inviti, periodici), poster, adesivi e avvisi,
- materiale manoscritto commemorativo,
- elenchi dei combattenti di brigate, unità, compagnie, battaglioni,
- elenchi dei caduti,

- altro materiale d'archivio (lettere, corrispondenza, ordini),
- documentazione del Comitato Centrale.

La raccolta dei documenti delle Brigate d'Oltremare nell'Archivio regionale di Capodistria è organizzata secondo le formazioni combattenti.

Il materiale del Comitato Centrale delle Brigate d'Oltremare - combattenti del NOVJ/ dell'Armata di liberazione della Jugoslavia) è organizzato invece come si può vedere dal diagramma (vedi pagina176).

Il materiale d'archivio delle formazioni d'Oltremare non è solo una raccolta di rotte di battaglia ed elenchi di sopravvissuti e morti, è molto di più. Come accennato in precedenza, nel materiale dei combattenti d'Oltremare si trova tutto il materiale commemorativo per le monografie preparate da Albert Klun, dalla storia alle lettere dei partecipanti ai loro ricordi.

Sono inoltre presenti elenchi e notiziari delle brigate, una ricchissima e preziosa raccolta di fotografie, corrispondenza e documenti di personaggi noti all'estero, come Rado Bordon, Karl Levičnik, il diario del marinaio partigiano Federik Vincenti nonché ricordi dalla Sardegna, Francia, Corsica, Grecia, Africa. Tra il materiale si trovano numerose testimonianze di carattere culturale, poesie, disegni, racconti, come ad esempio l'eredità del pittore accademico Rafael Nemec, il taccuino dell'attivista e poi combattente nelle Brigate d'Oltremare Jožek Humar, materiale del Coro, materiale su Srečko Vilhar, raccolte di canti.

Considerando il fatto che i membri delle unità d'Oltremare avevano l'italiano come lingua obbligatoria di insegnamento a scuola durante la loro infanzia, è stato organizzato l'apprendimento dello sloveno nelle basi NOVJ / dell'Armata per la liberazione della Jugoslavia), quindi sono stati conservati libri di lettura del campo, di grammatica per un corso di apprendimento della sloveno, di ortografia slovena, testi di opere in un atto e altre letture.

Per le combattenti d'Oltremare gli opuscoli Naša žena, Slovenka, Borimo se.

Nell'archivio troviamo anche la trasmissione sulla dottoressa partigiana Pavla Jerina Lah e tanti altri documenti interessanti.

Per coloro che, interessati alla storia delle brigate e unità d'Oltremare, vorrebbero saperne di più, ecco una nota bibliografica:

AAVV: Combattenti d'Oltremare: nel 70° anniversario dell'arrivo dei primi membri sloveni d'Oltremare del NOVJ sul campo di battaglia jugoslavo, Archivio regionale di Capodistria; Museo di storia recente della Slovenia, Lubiana 2014.

Mag. Nada Čibej

VIRI TEKSTOV IN FOTOGRAFIJ:

Albert Klun: Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni, Ljubljana 1976

Albert Klun: Iz Afrike v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije, Ljubljana 1978

Albert Klun: Iz Afrike v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije, Ljubljana 1978

Srečko Vilhar, Albert Klun: Prva in druga prekomorska brigada, Ljubljana 1976

Sara Perini: Posebni bataljoni, Opčine 2007

Prekomorci, Ob 70-letnici prihoda prvih slovenskih prekomorskih pripadnikov NOVJ na jugoslovansko bojišče, izdajatelja Pokrajinski arhiv Koper in Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Koper, Ljubljana 2014.

Mag. Nada Čibej: Sestavljali so jih večinoma Primorci in Istrani, Primorske novice, 30. 8. 2013, 1. del

Mag. Nada Čibej: Na tleh, v zraku, na morju s pesmijo v srcu, Primorske novice, 6. 9. 2013, 2. del

Pokrajinski arhiv Koper, SI_PAK/0349, Zbirka dokumentov prekomorskih brigad, te 5 in te 75)

<http://www.siranet.si/>

Miloš Ivančič: Lebič: zgodbe pozabljenega eksodusa, Ljubljana 2013

FB: NOB v Sloveniji

Številne lastne radijske oddaje PKIL in SOM s pričevalci

SEZNAM INTERVJUJEV OZ. ODDAJ – TEMELJNIH VIROV

SOM, Miro Kocjan, 1. 8. 2007

PKIL, Ivan Silič, 27. 4. 2003

PKIL, Oskar Kjuder, 30. 4. 2010

PKIL, Feliks Košuta, 5. 11. 2009

SOM, Prekomorci in spomin na Alberta Kluna (C. Kopal), 12. 10. 2005

SOM, Prekomorski zbori (B. Bizjak, L. Černigoj), 13. 9. 2006

SOM, Sara Perini, 20. 5. 2009

Intervju z Danilom Škorjo, posnet 9. 4. 2010, še neobjavljen.

Prepisi oddaj so bili objavljeni s privoljenjem intervjuvancev ali njihovih potomcev. S Cirilom Kobalom sem 3. aprila 2012 posnel še dodatni pogovor.

Kratice oddaj: SOM – Slovenci ob meji, PKIL – Primorski kraji in ljudje. Oddaje so last Javnega zavoda RTV Slovenija, vse avtorske pravice pripadajo avtorju Milošu Ivančiču.

Pri pisanju sem si pomagal tudi s spomini številnih drugih intervjuvancev, pogovori z Albertom Klunom in pripovedi mojih staršev ter *nonotov*.

Posebej se zahvaljujem Albertu Klunu ml., prijateljem FB: NOB v Sloveniji oz. Antonu Iskri in Danielu Zlatiču za podatke o posameznih brigadah in za nekatere fotografije.

KOLOFON SPLETNE IZDAJE

PREKOMORCI

Zgodbe o odisejadi Primorcev in Istranov

Avtor: Miloš Ivančič

Spremna beseda in strokovni pregled: mag. Nada Čibej

Prevod spremne besede v italijanščino: Majda Santin Bažec

Jezikovni pregled: Vesna Tomc Lamut

Fotografije in dokumentacija so last A. Kluna, Pokrajinskega arhiva Koper in imenovanih pripovedovalcev ali kot sproti označeno.

Samozaložba

Uredil in oblikoval: Miloš Ivančič

Koper, 2023

Zapis CIP

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

[COBISS.SI](https://nuk.uzd.si/COBISS.SI)-ID **177446659**

ISBN 978-961-07-1895-6 (PDF)

KOLOFON TISKANE IZDAJE

PREKOMORCI

Zgodbe o odisejadi Primorcev in Istranov

Avtor: Miloš Ivančič

Spremna beseda in strokovni pregled: mag. Nada Čibej

Prevod spremne besede v italijanščino: Majda Santin Bažec

Jezikovni pregled: Vesna Tomc Lamut

Fotografije in dokumentacija so last A. Kluna, Pokrajinskega arhiva Koper in imenovanih pripovedovalcev ali kot sproti označeno.

Uredil in oblikoval: Miloš Ivančič

Tisk: Tiskarna Mljač

Naklada: 400

Cena izvoda: 15 €

Sozaložba: Pokrajinski arhiv Koper in Združenje protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov Koper

Koper, 2023

O avtorju

Miloš Ivančič je Koprčan, po rodu je iz Osapske doline, rojen pa je bil leta 1948 v Trstu. Študiral je na FSPN v Ljubljani, kjer si je pridobil naslov univ. dipl. novinar. Kot študent se je preživiljal s pisanjem za razne časopise, delom na Radiu Koper in RTV Ljubljana. Sodeloval je tudi pri nastajanju Radia Študent. Diplomiral je na temo Radio Koper - Capodistria, kjer je bil tudi zaposlen do upokojitve. Na radiu je opravljal najzahtevnejša novinarska in uredniška dela. Kot odgovorni urednik je na novo postavil slovenski program kot obmejni in manjšinski, izpeljal ločitev valov, vpeljal kontaktne in v živo vodene oddaje, programsko postavil Studio Nova Gorica in razvil sodelovanje z Radiem Trst. Program je vodil tudi v času osamosvajanja in slovenske vojne in ga nato leta 1992 podaljšal v celodnevnega.

Miloš Ivančič je kot radijski novinar poleg urejanja in vodenja pripravil veliko intervjujev, reportaž in drugih oddaj trajne vrednosti, kot so Primorski kraji in ljudje ter Slovenci ob meji. S svojimi oddajami je odkrival posebnosti primorskega prostora, ki ga je razdelila meja, krivice, ki se godijo Slovencem v Italiji, pa tudi zanimive in manj znane zgodbe, ki so zaznamovale zgodovino teh krajev. Serije oddaj govorijo o vojnih dogodkih med NOB in slovensko osamosvojitveno vojno, o primorskih beguncih, fojbah, zgodovini radia, računalništvu ipd.

V mladosti je pisal pesmi in zapisoval ljudsko izročilo, kasneje pa življenjske zgodbe in izdal razne publikacije – med temi omenimo pesniško zbirko Črne češnje, literarnozgodovinsko novinarsko zgodbo Peruti tržaškega aborigina, Lebič: zgodbe pozabljenega eksodusa, Roža Osapska: zgodba zgodb iz Osapske doline, Abitanti so v Istri, Primorska dežela, Fojba Laži in Ko so v Gabrovici zorele češnje. Na spletu in v pripravi za izdajo pa ima še več del.

Več lahko preberete na <http://freeweb.t-2.net/okno/>.